

**Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи**

Петринюк Інна Василівна

**Психологічні аспекти реалізації родинно орієнтованого підходу у
прийомних сім'ях / Psychological aspects of implementing a family-
oriented approach in foster families**

Спеціальність: 053 Психологія
освітньо-професійна (наукова) програма - Психологія
кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконала студентка
групи ПСЗм-21
Петринюк Інна Василівна

підпис

Науковий керівник:
к.е.н., доцент
Миколіук С.М.

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 2024 р.
Завідувач кафедри

підпис

Тернопіль – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОДИННО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ	7
1.1. Теоретичний аналіз проблеми сімейного виховання дитини	7
1.2. Особливості психосоціального розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	17
1.3. Соціально-психологічні чинники реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях	24
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕАЛІЗАЦІЇ РОДИННО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ	32
2.1. Методи емпіричного дослідження психологічних особливостей реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях	32
2.2. Результати емпіричного дослідження психологічних особливостей реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях	37
Висновки до розділу 2	46
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ТА НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ РОДИННО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ.....	47
3.1. Характеристика шляхів та напрямків підвищення ефективності реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях	47
3.2. Оцінка ефективності запропонованих шляхів та напрямків підвищення ефективності реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях.....	50
Висновки до розділу 3	57
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63
ДОДАТКИ.....	70

ВСТУП

Актуальність дослідження використання родинно-орієнтованого підходу в прийомних сім'ях виступає важливим аспектом нинішньої соціально-психологічної роботи, бо такий підхід орієнтований на створення здорового, стабільного та підтримуючого середовища для тих дітей, котрі потрапили в складні життєві обставини. Прийомні сім'ї – це дуже важлива складова системи захисту прав дітей, а родинно-орієнтований підхід забезпечує природній безпечні умови для їхнього розвитку й адаптації у новій сімейній обстановці. Важливість такого підходу обумовлена необхідністю надання кожній дитині у прийомній сім'ї не тільки закриття її базових потреб, а й можливості отримати любов і підтримку. Це є дуже важливим для тих дітей, які пережили травматичні події, втрату родини чи перебували в інтернатних закладах.

Родинно-орієнтований підхід базується на переконанні, що дитина має зростати в умовах, які максимально наближені до природного середовища, де важливу роль відіграють не лише матеріальні аспекти, але й емоційна підтримка, стабільність і турбота дорослих. Він передбачає активну співпрацю біологічних батьків, опікунів, фахівців і соціальних служб, які допомагають дитині адаптуватися до нових життєвих умов. Такий підхід сприяє збереженню або відновленню зв'язку з рідними, що позитивно впливає на психологічний стан дитини й полегшує її включення в нову сім'ю. Для дітей-сиріт або тих, хто позбавлений батьківського піклування, важливо створити у прийомних сім'ях не тільки фізичний притулок, але й емоційно-психологічний простір, де вони відчуватимуть безпеку та підтримку.

Застосування родинно-орієнтованого підходу в прийомних сім'ях є вкрай важливим, оскільки він сприяє соціалізації дітей, формуванню емоційної рівноваги та відчуття захищеності. Завдяки цьому підходу поліпшується якість життя дітей, забезпечується їх успішна інтеграція в суспільство, а також зміцнюються гармонійні стосунки в родині. Особлива увага приділяється наданню професійної допомоги як дітям, так і прийомним батькам. Постійна супервізія, консультування й навчання допомагають прийомним батькам бути

готовими до складнощів, які можуть виникати у процесі виховання. У цьому підході враховуються індивідуальні потреби, особливості та досвід кожної дитини, що дозволяє створювати найкращі умови для її розвитку й гармонійного життя.

Літературний аналіз показує, що в Україні налічується понад 70 тисяч дітей, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування. Забезпечення їхньої соціально-педагогічної та психологічної підтримки, а також захист їхніх прав і інтересів є одним із ключових завдань соціальної політики держави. При цьому зростає відповідальність фахівців за розвиток особистості таких дітей і створення сприятливих умов для їхньої адаптації у прийомних сім'ях. Проблеми захисту прав дітей через влаштування до прийомних сімей відображені в роботах таких дослідників, як Г. Бевз, Т. Мельничук, В. Ослон, Н. Лук'яненко,

О. Співаковська та інших. Це підкреслює актуальність розгляду психологічних аспектів реалізації родинно-орієнтованого підходу, що вимагає не лише теоретичного осмислення, але й практичного втілення.

Особливу важливість дослідження визначає специфіка психічного стану прийомних дітей, який формується під впливом численних переміщень і втрат. Ці обставини часто звужують їхнє коло соціальних контактів, ускладнюють формування особистісної ідентичності та адаптації. Відсутність стабільних, емоційно значущих зв'язків у минулому досвіді може ускладнити зусилля прийомних батьків зі створення середовища, що сприяє формуванню безпечної прихильності та емоційної стабільності. Таке середовище є необхідним для підвищення рівня адаптованості дитини. Вивчення процесу адаптації дітей у прийомних сім'ях дає можливість краще зрозуміти його динаміку й фактори, які на нього впливають. Однак наявні дослідження лише частково розкривають особливості становлення особистості дитини та її адаптації в новій родині, тоді як психологічні аспекти родинно-орієнтованого підходу потребують глибшого аналізу та детальнішого вивчення.

Актуальність і важливість цієї проблеми та її недостатня розробленість в сучасній психологічній соціальній практиці обумовили наш вибір теми

магістерської роботи: «Психологічні аспекти реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях».

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування соціально-психологічних чинників ефективного розвитку дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування та експериментальне дослідження ефективності реалізації родинно-орієнтованого підходу у прийомних сім'ях.

Завдання дослідження:

1. Дослідити та визначити поняття, сутність і значення сімейного виховання як одного з ключових факторів формування особистості дитини.
2. Проаналізувати особливості психосоціального розвитку дітей-сиріт та тих дітей, що позбавлені батьківського піклування.
3. Описати соціально-психологічні чинники, які впливають на успішну реалізацію родинно-орієнтованого підходу у прийомних сім'ях.
4. Провести емпіричне дослідження психологічних особливостей реалізації родинно-орієнтованого підходу у прийомних сім'ях.
5. Обґрунтувати та апробувати шляхи й напрями підвищення ефективності реалізації родинно-орієнтованого підходу у прийомних сім'ях.

Об'єкт дослідження – прийомні сім'ї як соціальний-психологічний феномен.

Предмет дослідження – психологічні особливості реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення поставлених нами завдань було застосовано: теоретичні методи – аналіз й синтез, а також класифікаційну систематизацію даних наукових джерел, їх узагальнення та порівняння у визначенні основних понять проблеми реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях; емпіричні – констатувальний експеримент, тестування задля вивчення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях; методи кількісної і якісної обробки здобутих емпіричних й експериментальних даних.

Теоретичне значення дослідження заключається в його здатності змінювати вже традиційні підходи до виховання дітей в складних соціальних

умовах, а також сприяти інтеграції міждисциплінарних знань та створювати нові моделі підтримки, які враховують індивідуальні потреби дитини та сприяють її гармонійному розвитку у родинному середовищі. Даний підхід має великий потенціал для наукового осмислення та практичного впровадження у різних аспектах соціальної роботи із прийомними сім'ями. Запропонований нами підхід також забезпечує нове бачення та розуміння взаємодії між дитиною, її прийомною родиною й соціальною службою, що створює ефективніші умови для соціалізації й розвитку дітей, котрі перебувають у прийомних сім'ях. Родинно-орієнтований підхід дозволяє нам глибше дослідити й розвинути концепцію родини, як основної соціальної одиниці, що забезпечує психоемоційне благополуччя й нормальний розвиток дитини.

Практичне значення дослідження. Реалізація родинно-орієнтованого підходу у прийомних сім'ях є ключовим фактором у створенні умов, які сприяють повноцінному розвитку дітей, що потрапили у складні життєві обставини. Цей підхід зосереджується на забезпеченні емоційної стабільності, психологічної підтримки та формуванні гармонійного сімейного середовища, яке полегшує адаптацію дитини до нових умов, сприяє її соціалізації та інтеграції у суспільство. Крім того, він наголошує на важливості підготовки та супроводу прийомних батьків, забезпечуючи їх необхідними знаннями та ресурсами для ефективного виховання дитини. Завдяки цьому підходу діти мають можливість розвиватися в атмосфері довіри й підтримки, що сприяє їхньому психологічному благополуччю, гармонійному становленню міжособистісних стосунків та успішній інтеграції в нове середовище, формуючи основу для майбутнього щасливого життя.

Структура та обсяг дослідження. Магістерська робота складається із вступу та трьох розділів й висновків до них, загальних висновків та списку використаних джерел, який налічує 85 найменувань, та 2 додатків. Основний об'єм роботи становить 62 сторінки, а загальний – 75 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОДИННО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ

1.1. Теоретичний аналіз проблеми сімейного виховання дитини

Внинішній психологічній науці важливе значення для прогнозування ефективності сімейного впливу на розвиток особистості дитини має дослідження соціально-психологічних особливостей сім'ї, в якості малої контактної групи. З точки зору соціальної психології, сім'я розглядається як соціальна група, яка відповідає певним нормам та цінностям суспільства. Вона об'єднується сукупністю міжособистісних стосунків, сформованих в людській спільній діяльності. Ці стосунки проявляються у любові, прив'язаності та інтимності, охоплюючи взаємини між подружжям, батьками й дітьми, а також між дітьми в межах родини [45, с. 213].

Аналізуючи сім'ю, важливо враховувати її концептуальні виміри. Це загальне, що характеризує ознаки й риси, властиві всім сім'ям; особливе, зумовлене специфічними рисами конкретної родини; та одиничне, яке підкреслює унікальність і неповторність кожної сім'ї. О. Яцина пропонує доповнити цю класифікацію, додаючи полярні аспекти «конкретне – універсальне». Відповідно до принципу кватерності, запропонованого О. Мартинюком, сім'я може бути проаналізована за кількома рівнями як об'єкт соціально-психологічного дослідження: Мікросистема (або одиничне) – сім'я як сукупність особистостей; Мезосистема (або особливе) – сім'я як мала соціальна група; Макросистема (або загальне) – сім'я як соціальний інститут; Метасистема – сім'я як універсум життєдіяльності. Ці рівні становлять горизонтальні аспекти функціонування сім'ї, відображаючи її зовнішній прояв. У той же час вертикальні виміри включають внутрішню сутність сім'ї, її суб'єктність, глибинні й вершинні прояви, сенс і організацію внутрішнього життя. Такий комплексний підхід дозволяє глибше зрозуміти структуру та функціонування сім'ї, а також її вплив на розвиток особистості дитини [53].

Сім'я являється досить складним соціокультурним явищем, котре охоплює усі аспекти людської життєдіяльності та взаємодіє з усіма рівнями соціальної практики, від індивідуального й до суспільно-історичного. Вона є важливим соціальним інститутом, який відображає не лише матеріальні, а й духовні аспекти життя. В умовах сучасного розвитку суспільства, сім'я посідає центральне місце серед основних цінностей людини, оскільки виконує ключові функції в збереженні і розвитку суспільства, а також у соціалізації особистості.

Ретельний аналіз наукової літератури показує, що сім'я визначається, як «первинний осередок соціальної спільності людей та найдавніший й один із найважливіших соціальних інститутів», який забезпечує відтворення поколінь, виховання та інституціоналізацію людини. Цей соціальний інститут має величезне значення не лише для розвитку індивідів, а й для забезпечення стабільності та функціонування суспільства в цілому [71, с. 38].

І. Бех пропонує таке визначення сім'ї: «Сім'я – це спільність людей, пов'язаних шлюбом, батьківством і родинними зв'язками, яка забезпечує продовження поколінь, соціалізацію дітей і підтримку своїх членів». Це визначення підкреслює важливість сім'ї як соціального інституту, що не лише забезпечує відтворення людства, але й виконує функцію виховання та підтримки своїх членів, особливо дітей, у процесі їх соціалізації [5, с. 8].

У тлумаченні сім'ї, запропонованому Т. Медіною, акцент робиться на макрорівневих аспектах формування родини, визначаючи сім'ю як «малу соціальну групу, що об'єднує чоловіків, жінок і дітей через шлюбні та батьківські зв'язки, спільний побут і взаємну відповідальність, забезпечуючи фізичне й духовне відтворення суспільства». У цьому визначенні акцентується на суспільній необхідності сім'ї як осередку фізичного й духовного відтворення поколінь, а також її соціальній значущості [40, с. 15].

Е. Берджес, у свою чергу, надає визначенню сім'ї більш міжособистісний характер, підкреслюючи важливість взаємодії між членами родини: «Сім'я – це група людей, об'єднаних шлюбом і родинними зв'язками, які ведуть спільне господарство та виконують ролі, як-от чоловіка, дружини, батьків чи дітей, зберігаючи й передаючи спільну культуру». Таким чином, важливим аспектом є

роль сім'ї в соціалізації і культурному розвитку, де взаємодія членів родини сприяє збереженню традицій і створенню спільної культури [53, с. 69].

Сім'я, як мала соціальна група, характеризується кількома основними властивостями: безпосередні особисті контакти між членами родини, на яких ґрунтуються емоційні стосунки, які можуть бути і позитивними (симпатії), й негативними (антипатії); спільні цілі членів сім'ї, які можуть змінюватися в часі; дотримання традицій і цінностей, які варіюються залежно від культури країни та менталітету нації; гетерогенність сім'ї за статтю і віком; закритість від зовнішніх осіб та конфіденційність стосунків між членами родини, а також складність входження та виходу з сім'ї; поліфункціональність сім'ї, що включає виконання різноманітних функцій, таких як виховання дітей, забезпечення емоційної підтримки та побутова організація; історичність розвитку, де враховуються етапи життя сім'ї і досвід родинного життя, включаючи вплив попереднього покоління на виховання та взаємини в теперішньому поколінні; такий комплексний підхід до аналізу сім'ї як соціальної групи дозволяє зрозуміти не лише її функціональні, але й емоційні та культурні аспекти, що визначають її вплив на розвиток дитини [63, с. 52].

Л. Помиткіна вважає, що сім'ї мають різні структури та функціональні особливості, що впливають на їх розвиток і взаємодію. Вона виділила такі типи структурного складу сім'ї: повна сім'я— включає обох батьків; неповна сім'я— один із батьків відсутній (через розлучення, смерть або інші причини); розширена сім'я— до складу сім'ї входять не лише батьки, а й інші родичі, наприклад, бабусі, дідусі, тітки чи дядьки, а також спотворена чи деформована сім'я— наявність вітчима чи мачухи, що може змінювати динаміку взаємин.

Функціональні ж особливості сім'ї описані вченою так:

- 1) Гармонійна сім'я: характеризується емоційною близькістю, підтримкою між членами родини, позитивними стосунками.
- 2) Дисгармонійна сім'я: має порушені функціональні відносини, що проявляються у різних формах:
- 3) Сім'я без партнерства між батьками: один із батьків домінує, що призводить до залежності іншого.

- 4) Деструктогенна сім'я: відсутність взаєморозуміння і співпраці, кожен член родини існує автономно.
- 5) Сім'я, що розпадається: високий рівень конфліктів, що веде до розлучення або уходу одного з батьків.
- 6) Сім'я, що розпалась, але з певними зобов'язаннями: один із батьків пішов, проте продовжує виконувати батьківські обов'язки.
- 7) Ригідна псевдосолідарна сім'я: присутнє домінування одного члена родини над іншими, що призводить до відсутності емоційної близькості та автономізації особистого простору.

Т. Медіна, в свою чергу, виділяє два типи сімей за їх складом. Нуклеарні чи простісім'ї, які складаються із двох поколінь – батьків і їхніх дітей. Це найпоширеніший тип сімей у індустріальних країнах. Вони мають не більше трьох нуклеарних ролей: мати – дружина, батько – чоловік, дочка – сестра або син – брат. Полігамний шлюб є основою нуклеарної сім'ї, де велике значення надається подружнім стосункам. Вони вимагають від членів сім'ї великої відповідальності, взаємозалежності та емоційної близькості. Ці різноманітні типи сімей, як і їх функціональні особливості, мають суттєвий вплив на виховання дітей, створення емоційної атмосфери в родині, а також на розвиток особистості кожного члена родини [40, с. 57].

Сім'я може мати різні типи: розширена – об'єднує кілька нуклеарних сімей зі спільним домогосподарством, включаючи бабусь, дідусів, тіток, дядьків тощо; змішана – формується, коли один або обидва розлучені батьки беруть новий шлюб, і до сім'ї входять нерідні батьки чи діти; неповна – складається з одного з батьків і дітей, коли інший відсутній через розлучення, смерть чи інші обставини та подружжя – сім'я без дітей, через різні причини [61, с. 29].

Виділення різних типів сімей залежно від розподілу ролей є важливою частиною соціально-психологічних досліджень. Ось ключові типи, згадані в науковій літературі:

1. Егалітарна сім'я: в такій сім'ї соціальні ролі між подружжям рівномірно розподіляються. Відсутній чітко визначений лідер, і влада між чоловіком і

дружиною змінюється залежно від ситуації. Ролі виконуються за згодою і добровільно, що сприяє гармонії і взаєморозумінню в родині. Особливо важливим є те, що для підтримки позитивної атмосфери в сім'ї потрібно, щоб усі її члени працювали разом, враховуючи інтереси та потреби один одного.

2. Традиційна сім'я: у такій сім'ї один із подружжя виконує роль лідера, визначає правила, традиції і устав сімейного життя, в той час як інший підкоряється йому. Це може бути патріархальна сім'я, де лідерство належить чоловікові, або матріархальна сім'я, де влада в руках жінки. Традиційна сім'я має чіткий соціально-рольовий поділ, в якому один з подружжя переважає в управлінні та прийнятті рішень [1].

О. Боднарчук зазначає, що для вивчення типології сім'ї вводять такі поняття: реальна сім'я – конкретна сім'я як соціальна група й об'єкт дослідження; типова сім'я – модель сім'ї, що найпоширеніша в суспільстві; ідеальна сім'я – нормативна модель, відображена в колективних уявленнях, культурі та релігії; елементарна сім'я – сім'я, що складається з трьох членів: чоловіка, дружини й дитини [8, с. 93].

Треба зауважити на тому, що враховуючи історичний період, соціально-економічні умови розвитку країни і її традиційні цінності, шлюб та сім'я виконують кілька функцій. Наприклад, Т. Демиденко вказує на те, що функції передають історичний характер зв'язку між суспільством та сім'єю й розвиток сімейних трансформацій удосить різні історичні етапи [15, с. 22].

Дійсно, функції сім'ї є багатограними, і різні дослідники виділяють ті чи інші аспекти, в залежності від соціокультурного контексту та історичного періоду. З. Кісарчук та О. Єрмусевич підкреслюють продовження роду, господарську та виховну функції, а також важливість взаємодопомоги, що є однією з ключових ознак сімейних відносин. В. Кравець, на думку якого найбільш істотними є продовження роду, виховання дітей та організація господарства, акцентує увагу на економічній та соціалізуючій функціях сім'ї, що забезпечують не тільки фізичне, але й психологічне благополуччя її членів. С. Лаптенко додатково виділяє функції, пов'язані з організацією дозвілля, що також є важливою частиною сімейного життя, адже вільний час сприяє

розвитку емоційної близькості, соціальної активності та психічного здоров'я родини в цілому. В. Сисенко наголошує на виховній і відтворювальній функціях, що, безумовно, є основними в процесі забезпечення наступних поколінь та передачі культурних, моральних та соціальних норм. Крім того, він підкреслює значення домашньої праці та обслуговування, які є невід'ємною частиною сімейного життя і сприяють його функціонуванню. Таким чином, можемо стверджувати, що функції сім'ї взаємопов'язані та взаємодоповнюючі, а їх значення змінюється залежно від соціально-економічних умов й культурних традицій, при цьому головним залишається забезпечення потреб родини як соціальної одиниці, здатної до відтворення, виховання та підтримки своїх членів [53, с. 78].

М. Сова та С. Деніжна обґрунтували таку класифікацію функцій, що виконує сім'я: виховна й господарсько-побутова, репродуктивна й економічна, соціального контролю та емоційна (або психотерапевтична), а також соціально-статусна й дозвільна [57]. В. Лісовський, І. Шурма та В. Коробчанський, як найважливіші, виділяють такі функції сім'ї: духовне спілкування й народження дітей, співпрацю у процесі їх виховання та добування потрібних засобів для домашнього господарства та організації сімейного дозвілля [63, с. 50].

В. Федяєва визначає репродуктивну (народження нового покоління та продовження роду), економічну (забезпечення необхідних матеріальних умов для комфортного життя сім'ї й ведення господарства) та явність бюджету (організація споживання), виховну (формування особистості в дитині й розвиток кожного члена родини) та комунікативну (взаємозв'язок родини у межах сімейного кола, а також із оточуючим світом) функції сім'ї [70, с. 239].

О. Яцина виводить різницю між специфічними та неспецифічними функціями сім'ї, підкреслюючи, що перші є універсальними і виконуються сім'єю незалежно від соціальних змін. Специфічні функції включають народження дітей, забезпечення їхнього утримання та виховання, що є основою репродуктивної діяльності родини і соціалізації нових поколінь. Натомість неспецифічні функції відображають соціально-економічні умови певного історичного періоду, і вони змінюються відповідно до цих умов. До них

відносяться накопичення й передача приватної власності, організація побуту й виробничої діяльності у межах родини, а також створення емоційного клімату, що сприяє благополуччю її членів. Яцина підкреслює, що специфічні функції залишаються сталими впродовж історії, хоча їхня реалізація може змінюватися залежно від соціальних трансформацій, а неспецифічні функції відображають специфіку конкретних етапів розвитку суспільства [73, с. 74-75].

В. Злагодух наголошує, що основною функцією сім'ї є її комплексність – родина здатна задовольнити всі потреби своїх членів у комплексі, що не може бути виконано іншими людьми, які не є членами родини. Цей підхід відрізняє сім'ю від інших малих груп, подібних до неї, таких як пара закоханих. Учений також виділяє кілька категорій потреб, які родина задовольняє. Серед них – потреби, пов'язані з батьківством та материнством, створенням та підтриманням належних умов для життя сім'ї, а також потреби в фізичній та психічній інтимності [52, с. 74].

Аналіз робіт вчених Н. Ільїної, Т. Медіної, В. та С. Поліщуків виділяє ключові функції сім'ї, що задовольняють потребам сучасної родини:

1. Господарсько-побутова (економічна) – забезпечення матеріальних потреб, розподіл домашніх обов'язків і визначення голови сім'ї.
2. Регулятивна – впорядкування відносин на основі моральних норм і авторитету.
3. Репродуктивна – народження дітей і забезпечення відтворення населення.
4. Сексуальна – задоволення сексуальних потреб подружжя.
5. Виховна – соціалізація дітей, реалізація батьківства і материнства.
6. Культурного спілкування – спільне дозвілля, контакти з соціумом і духовне збагачення.
7. Рекреативна – організація відпочинку й вільного часу.
8. Психотерапевтична – емоційна підтримка, емпатія й турбота, а також створення сприятливого родинного середовища [52, с. 39-40].

О. Столярчук говорить про те, що «функції сім'ї постійно змінюються та розвиваються разом із самою родиною. Еволюція сім'ї значною мірою

відображає еволюцію й її функцій» [61, с. 98].

Характеризуючи сім'ю, важливо враховувати різноманітні відносини, що складаються між її членами, зокрема між чоловіком та дружиною, батьками та їх дітьми, дітьми та їх батьками, а також між самими дітьми [63]. Ці структурні взаємозв'язки мають певну автономність, але утворюють соціально-психологічну єдність. Повною вважається така сім'я, яка охоплює усі ці типи взаємовідносин, тоді як неповною є та сім'я, де один з батьків відсутній. Найбільш поширеною формою неповної сім'ї є родина, в якій дітей виховує тільки один з батьків, зазвичай мати.

Сім'ю також можна охарактеризувати за критерієм «гармонійна – проблемна» [57]. Повна сім'я з усіма типами взаємин зазвичай вважається гармонійною, особливо якщо внутрішньосімейні відносини базуються на принципах гуманності, взаємній повазі, доброті, щедрості та вимогливості. Це створює сприятливий соціально-психологічний клімат, що позитивно впливає на розвиток усіх її членів.

Н. Ільїна підкреслює, що сім'я є основою природного виховання дитини, адже саме тут дитина отримує перші знання про спілкування з іншими людьми. Вона переживає важливі емоції, такі як любов, дружба, тривога, страх, довіра, гнів. Сімейне виховання, яке ґрунтується на емоціях і почуттях, є важливим фактором, що формує ставлення дитини до життя та людей, впливає на її психофізіологічний розвиток [53, с. 57].

На ефективність сімейного виховання великий вплив має мікроклімат сім'ї, який визначає емоційний стан та загальну атмосферу, що панує серед її членів [40, с. 62]. Психологічно здоровий мікроклімат сприяє формуванню у дітей відчуття захищеності, затишку і гармонії, що є важливою складовою їх емоційного благополуччя. У таких сім'ях діти переживають позитивні емоції і відчують себе в безпеці. Натомість у тривожних сім'ях мікроклімат часто відображає проблеми батьків, що можуть проявлятися в емоційному напруженні та психологічному дискомфорті, що зазвичай є ознакою проблем у взаємодії батьків, зокрема порушенням норм ефективної педагогічної комунікації.

Коли сім'я не здатна належним чином виховувати дитину, це може призвести до серйозних проблем у її соціалізації. У процесі взаємодії з родичами, такими як батьки, брати, сестри, бабусі та дідусі, у дитини формується її особистість і норми поведінки. Батьки відіграють ключову роль у цьому процесі, адже саме вони подають перші зразки поведінки, і дитина часто наслідує їхні дії та прагне бути схожою на них. Коли батьки розуміють важливість своєї ролі у формуванні особистості дитини, вони намагаються поводитися так, щоб їхні вчинки сприяли розвитку в дитині бажаних якостей і цінностей. Такий процес виховання є свідомим, оскільки батьки, контролюючи свою поведінку та ставлення до інших, створюють умови для розвитку дитини в сприятливому емоційному середовищі. Це, у свою чергу, позитивно впливає на соціалізацію дітей, допомагаючи їм краще адаптуватися до соціуму та формувати здорові міжособистісні відносини.

Виховний потенціал сім'ї полягає не лише в її здатності впливати на формування у дітей певних якостей через духовно-практичну діяльність батьків, але й у створенні сімейного мікросередовища. Це середовище включає традиції, спосіб життя сім'ї та стиль стосунків між її членами [51]. Від успішної організації домашнього побуту та сімейних традицій значною мірою залежить ефективність виховання. Це може включати порядок в господарстві та активне залучення дітей до планування сімейного бюджету, встановлення загального режиму дня та інші аспекти, що формують дисципліну та відповідальність у дитині [54]. Діти, які ростуть у атмосфері любові та розуміння, частіше мають здоров'я, менше проблем з навчанням і легше взаємодіють з однолітками. Водночас, порушення дитячо-батьківських стосунків призводить до розвитку різних психологічних проблем та виникнення комплексів в дітей, що підкреслює важливість здорової сімейної атмосфери для нормального розвитку дитини [66].

В порівнянні із іншими соціальними інститутами, у сім'ї існують особливості, які помітно впливають на становлення особистості дитини:

1. Сім'я є основою для формування унікального способу життя та мікрокультури, в якій реалізуються всі основні функції життєдіяльності

людини. Ці функції визначають поведінку та взаємодію її членів, що, у свою чергу, впливає на загальний соціальний клімат. Культура сім'ї складається з цінностей та елементів, притаманних як загальному суспільству, так і окремим його соціальним групам. Тому сім'ю можна розглядати як «суспільство у мініатюрі», в межах якого формуються основи соціальної взаємодії та суспільних відносин.

2. Сім'я відіграє ключову роль у формуванні первинних уявлень дитини про добро і зло, а також про те, що є правильним, а що – неправильним. З самого народження дитина знаходиться в середині виховного процесу, де вона отримує перші уроки моральних і соціальних норм. Сім'я є тією першою сполучною ланкою між суспільством і індивідом, через яку передаються не лише генетичний код, але й соціальні цінності. Ці цінності, на рівні суб'єктивного сприйняття, формують орієнтації та поведінкові установки членів родини, що передаються з покоління в покоління.

3. Постійний контакт між людьми різної статі, віку та життєвого досвіду сприяє засвоєнню дітьми моделей поведінки, спочатку від батьків, а згодом – від інших людей поза сім'єю.

4. Емоційні зв'язки між членами сім'ї, засновані на любові та симпатії й створюють сприятливе середовище для наслідування й підсвідомого впливу на дітей. Емоційна забарвленість цих контактів формує у дітей почуття задоволення або незадоволення собою та світом навколо [73].

Отже, сімейне виховання являється однією із найважливіших складових формування особистості дитини, бо саме у родині закладають основи її психологічного й емоційного, соціального й морального розвитку. Родина являється першою соціальною інституцією, в якій дитина вчиться взаємодіяти із оточуючими, пізнає норми й цінності та формує свої переконання й життєві орієнтири. Емоційний розвиток дітей залежить безпосередньо від сімейного виховання. Дитина в родині відчуває підтримку та безпеку, любов й турботу, що сприяє формуванню здорової самооцінки й впевненості у собі. Сім'я для дитини є тим місцем, де вона вперше зустрічається із моральними цінностями, нормами й правилами поведінки.

1.2. Особливості психосоціального розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Сирітство є складним соціальним явищем, що виникає внаслідок різних причин, коли діти залишаються без батьківської опіки. Це може бути результатом смерті батьків або позбавлення їх батьківських прав, визнання батьків недієздатними або ж безвісно зниклими. Сирота – це та дитина, котра постійно або ж тимчасово перебуває поза родинним середовищем і потребує державного захисту та допомоги [20, с. 46].

Основними причинами сирітства є соціально-економічні фактори, такі як безробіття, зубожіння сімей, відсутність постійного житла, розлучення батьків та інші фінансові труднощі. До того ж, існують духовно-етичні причини, як-от асоціальний спосіб життя батьків, наркотичні чи алкогольні залежності, злочинність або насильство в сім'ї. Також важливими є моральні фактори, наприклад, раннє чи позашлюбне материнство або проблеми, пов'язані з дисфункціональністю родини, такими як її неповноцінність, відсутність емоційного комфорту чи конфліктність між членами. Медичні проблеми батьків, що не дозволяють виконувати їхні обов'язки, також можуть бути причиною сирітства [12, с. 17].

У сучасному соціумі зростає кількість дітей, статус яких є невизначеним через відсутність або недостатнє батьківське піклування. Це стосується бездоглядних дітей, які тривалий час перебувають поза родинним оточенням, самостійно стикаються з проблемами виживання. Також до цієї категорії належать діти, які проживають у інтернатах, де хоча батьки формально не позбавлені прав, але не виявляють жодної зацікавленості у їхньому житті.

Діти-сироти, які виховуються поза сім'єю, часто стикаються з особливими труднощами у психічному та особистісному розвитку, що також впливає на їхню соціалізацію в майбутньому. Як показують дослідження К.

Флейк-Хобсона і Б. Робінсона, розвиток таких дітей значно відрізняється від розвитку дітей, що виростають у родинному оточенні[21, с. 32]. Вони мають сповільнений темп психічного розвитку, відрізняються низьким рівнем інтелектуальних здібностей, біднішими духовними інтересами, а також пізніше розвиваються у аспектах саморегуляції поведінки.

Аналіз суспільно-психологічної літератури виокремлює такі фактори, які утрудняють адаптацію вихованців в спеціалізованих установах:

- 1) Особливий соціальний статус дитини – почуття самотності, відсутність уваги з боку інших, відчуття непотрібності.
- 2) Відхилення в стані здоров'я та психічному розвитку – через соціально-викладацьку занедбаність, зокрема затримка психологічного розвитку.
- 3) Нестача особистісного спілкування із близькими дорослими.
- 4) Обмеження соціальної активності дитини.
- 5) Обмеження в реалізації засвоєних соціальних норм і досвіду.
- 6) Регламентація організації життя – обмеження вибору, пригнічення ініціативи, самостійності, неможливість проявляти самоконтроль.
- 7) Дуже малий вибір зразків для наслідування – труднощі в засвоєнні соціальної поведінки.
- 8) Ізольованість від реального життя – обмежені контакти, що формують страх перед зовнішнім світом [18, с. 42-43].

Діти, що перебувають під опікою в закладах державної опіки, забезпечуються базовими потребами, такими як їжа, одяг і дах над головою, однак вони часто є позбавленими найважливішого – любові та уваги з боку близьких. Це призводить до різних форм депривації, включаючи соціальну, моральну, материнську та патернальну, оскільки діти відчують відокремлення від зовнішніх подразників та позбавлення потребважливих для розвитку [6, с. 41]. Всі ці фактори значно впливають на процес адаптації дітей-сиріт у таких установах і вимагають соціально-психологічної та психолого-педагогічної підтримки, що особливо важливо для випускників інтернатів.

Перебування дітей у закритому комунікативному просторі, де вони не мають власних речей і простору, а також можуть зазнавати жорстокого

поводження з ними з боку персоналу або інших вихованців, може призвести до розвитку закомплексованості, моральної невдоволеності й відчуття неповноцінності [9, с. 134]. Нестача сімейного спілкування й підтримки близьких людей, а також участі матері, особливо тяжко відчувається дітьми із відхиленнями у розвитку. Для таких дітей дуже важливо створити систему побутового орієнтування, щоб полегшити їхнє соціальне пристосування.

Порушення розвитку особистості дітей, що позбавлені батьківського піклування, можна поділити на два основних типи: перший виникає через недоліки виховання в родині (негативна спадковість, безпритульність, жорстоке ставлення тощо), а другий – через недосконалість виховної системи інтернатних закладів (недостатнє спілкування з дорослими через дефіцит персоналу, обмежене коло спілкування, ізольованість від зовнішнього світу) [32, с. 86].

Відсутність досвіду взаємодії з дорослими та обмежене спілкування з однолітками значно впливає на соціальний розвиток дітей-сиріт. Вони часто не здатні взаємодіяти з іншими дітьми, не помічають ініціативи та емоційного стану однолітків, що спричиняє конфлікти. У їхньому сприйнятті інші діти стають фоном їхнього життя, і лише зрідка сприймаються як конкуренти або суперники, але не як партнери для співпраці чи гри. Діти, що виховуються в інтернатах, часто мають обмежену перспективу, не здатні фантазувати, мріяти чи прагнути чогось у майбутньому. Їхні бажання зводяться до негайного задоволення базових потреб, таких як їжа чи дисципліна (слухняність, вміння правильно харчуватися чи одягатися). Це відсутність тимчасової перспективи суттєво гальмує їх індивідуальний розвиток [22, с. 47].

Життя в умовах інтернатних закладів часто призводить до серйозних труднощів в інтелектуальному, емоційному, мовленнєвому та фізичному розвитку дитини. Вони стикаються з проблемами в спілкуванні, їхній світогляд звужується, а адаптація до нових життєвих умов та інтеграція в суспільство ускладнюються [27, с. 59]. Обмеження життєвого простору та відсутність різноманітних сенсорних стимулів створюють додаткові труднощі для цих

дітей, які не мають доступу до багатьох соціальних чи пізнавальних можливостей, доступних дітям, що виховуються в сім'ях.

Проблеми соціальної адаптації випускників інтернатних установ викликають особливу тривогу. Закінчуючи інтернат, випускники стикаються із кризою через труднощі соціалізації, не здатні стати повноцінними членами суспільства. Вони часто мають проблеми з професійним самовизначенням, створенням сім'ї та встановленням відносин, й багато з них потрапляють на шлях правопорушень. Однак, дослідження В. Зарецького показують, що перебування в інтернаті має свої переваги, оскільки дитина знаходиться в безпеці, під наглядом фахівців, що дає можливість оптимізувати умови її життя [18, с. 81].

Дійсно, дослідження А. Архипової та А. Беляєвої показують, що діти-сироти татакі, що позбавлені батьківського піклування, стикаються із серйозними проблемами у адаптації до суспільного життя порівняно із дітьми, які виховуються у родинному середовищі. Як зазначає Архипова, діти, які вирости в родині, мають можливість набувати більш різноманітний досвід соціальних контактів, що помітно розширює їхній світогляд і підвищує адаптаційні можливості до реалій дорослого життя. Вони отримують більше можливостей для спілкування, взаємодії з людьми різних професій і соціальних груп, що, безумовно, має позитивний вплив на їх підготовку до самостійного життя [2, с. 28].

З іншого боку, діти-сироти, котрі виховуються у дитячих будинках або школах-інтернатах, досить часто мають обмежені соціальні контакти й досвід побутового життя. Як зазначає Беляєва, навіть попри спроби педагогів інтегрувати їх у зовнішнє середовище через екскурсії й прогулянки, ці діти все одно мають значно менший досвід у освоєнні навичок повсякденного життя, таких як орієнтація у соціальному середовищі або виконання побутових завдань. Це може ускладнити їх соціально-побутову адаптацію й погіршити готовність до самостійного життя після виходу із інтернатних закладів [10, с. 85].

Дані Г. Хархан та В. Мухіної дійсно підкреслюють серйозні проблеми у розвитку дітей-сиріт йтих, що позбавлені батьківського піклування, зокрема щодо їх практичних умінь, соціальних навичок і здатності до адаптації в реальному житті. Як зазначає Хархан, діти, котрі вирости без батьківського піклування, мають значні труднощі у формуванні базових побутових навичок, таких як ведення домашнього господарства, здатність до емпатії (родинні почуття) та взаємодії з однолітками і дорослими. Особливо помітні відмінності між хлопцями і дівчатами – у дівчат часто відзначається вищий рівень неготовності до самостійного життя. Це свідчить про те, що навіть базові санітарно-гігієнічні навички у дітей, що виховуються в інтернатах, є гіршими, ніж у дітей, які мають підтримку сім'ї [33, с. 74].

В. Мухіна акцентує увагу на тому, що діти з інтернатів можуть створювати враження більш адаптованих до життя через те, що вони змушені постійно піклуватися про себе, але це лише поверхнева адаптація, яка не означає наявності справжньої здатності до адаптації в соціумі. Змушені жити в обмежених і суворо регламентованих умовах, ці діти вчаться вирішувати лише стандартні і шаблонні проблеми, що не сприяє розвитку більш глибоких механізмів пристосування до різних ситуацій в реальному житті [24, с. 35]. Це показує, що навіть якщо діти в інтернатах і набувають певних життєвих навичок, їхня готовність до самостійного життя та інтеграції в суспільство значно обмежена через відсутність гнучкості в адаптації та недостатній розвиток соціальних і психологічних механізмів.

Науковці довели, що максимальні девіації від нормотипового розвитку особистості у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, проявляються у порушеннях соціальної взаємодії. Виникає особливий тип спілкування із дорослими, який впливає на ставлення до своїх ровесників, призводить до невпевненості в собі, емоційної напруги, неадекватної самооцінки й підвищеної агресивності [28, с. 136-137].

Успішна реалізація родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, безумовно, стикається з певними труднощами через особливості спілкування дітей-сиріт у школах-інтернатах, що відрізняються від комунікації в родинному

середовищі. Це особливо проявляється у молодших класах, де вихованці інтернатних закладів часто надмірно проявляють інтерес до дорослих, зокрема до кожного доброзичливого вчителя або персоналу. Їхнє прагнення привернути увагу може виражатися у готовності виконати будь-які прохання або завдання, навіть якщо це не завжди відповідає навчальному процесу. Це також вказує на відсутність здатності чітко відрізнити дорослого як вихователя або вчителя і виконувати завдання як частину навчального процесу, що свідчить про незадоволеність емоційних потреб цих дітей. Одночасно, в їхніх взаєминах з дорослими можуть проявлятися агресивність, грубість і надмірна чутливість до навіть незначних зауважень, що підкреслює певний емоційний дисбаланс і незадоволеність потреби в стабільному, підтримуючому зв'язку з дорослими. Така поведінка може бути наслідком емоційної депривації та недостатності підтримки, яку ці діти отримують у своєму житті [31, с. 6].

Дослідження рівня інтелектуального розвитку дітей-сиріт йтих, що були позбавлені батьківського піклування, вказують на те, що їх рівень розвитку пам'яті, уваги, міркування, в цілому, відповідає середньостатистичним нормам. Однак існують суттєві проблеми в інших аспектах їхнього розвитку. Зокрема, діти, виховані в інтернатах, демонструють слабо сформовану картину світу та підвищену ситуативність діяльностіпізнавальній. Це проявляється в їхній нездатності вирішувати завдання, що потребують абстрактного мислення та внутрішніх когнітивних операцій, а також у зниженні рівня творчого мислення [9, с. 124]. Основними причинами таких труднощів є негативні соціальні фактори, з якими стикаються діти в інтернатах, а також анатомо-фізіологічні порушення центральної нервової системи, які можуть виникати через стресові умови та відсутність належної емоційної підтримки. Важливим фактором є також відсутність якісного, змістовного спілкування з дорослими, яке необхідне для нормального когнітивного розвитку. Без регулярної підтримки й конструктивних взаємодій з дорослими ці діти мають обмежений доступ до нових ідей, знань та можливостей для розвитку критичного і творчого мислення [3, с. 56]. Такі умови формують у дітей обмежене бачення світу, що ускладнює їх адаптацію до нових ситуацій та інтеграцію в суспільство після інтернату.

Діти-сироти і ті діти, що були позбавлені батьківського піклування, часто стикаються з численними проблемами в соціальній адаптації, що пов'язані з відсутністю належної підтримки з боку батьків, а також з негативним впливом на їхній психічний та емоційний розвиток. Зокрема, серед характерних рис таких дітей можна відзначити невпевненість, комплекси меншовартості, почуття соціальної відчуженості, а також труднощі в налагодженні соціальних контактів, що часто супроводжуються агресивністю та зневагою до себе. Неорганізованість і імпульсивність в навчальній діяльності таких дітей спричиняють труднощі в процесі оволодіння навчальним матеріалом. Ці труднощі виникають через низьку мотивацію, недостатню цілеспрямованість і відсутність позитивних соціальних орієнтирів. Часто це призводить до значного відставання в навчанні й психічному розвитку [8, с. 7].

Негативний досвід соціальної депривації, емоційна бідність, дефіцит соціальних контактів і нестабільне середовище, в якому виховуються ці діти, негативно позначаються на їхній здатності будувати здорові соціальні зв'язки в дорослому житті. Така емоційна і соціальна ізоляція створює серйозні труднощі у формуванні впевненості в собі та адекватного сприйняття навколишнього світу. Тому важливою складовою роботи з дітьми-сиротами є не лише навчання та виховання, а й психологічна підтримка, корекція емоційних та особистісних порушень, розвиток соціальних навичок і допомога в адаптації до нового соціального середовища. Робота з такими дітьми повинна бути спрямована на формування здорових соціальних орієнтирів, розвиток емоційної стабільності й впевненості в собі [12].

Наведені дослідження показують, що перебування дітей-сиріт й тих дітей, що були позбавлені батьківського піклування, в установах інтернатного типу значно впливає на їх психічний та особистісний розвиток, ускладнюючи процес їх адаптації, соціалізації та інтеграції в суспільство. Спостерігається також дезадаптація, що проявляється в проблемах із суспільно-побутовим орієнтуванням, що є важливим аспектом первинної соціалізації та адаптації, а також показником успішної адаптації. Вихованці інтернатів часто мають низький рівень психологічного комфорту, відчувають нестачу безпеки, любові

та спілкування, що призводить до психосоматичних захворювань. Ці фактори ускладнюють реалізацію родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

1.3. Соціально-психологічні чинники реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях

Доцільним є аналіз чинників виховання дитини в прийомних сім'ях, що можуть слугувати передумовою для дослідження проблеми реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

Р. Балтес розглядає розвиток індивіда як результат різних типів впливів, що визначаються віковими, історичними та індивідуальними чинниками. У контексті дітей, які потребують замінного догляду, важливо враховувати вплив ненормативних чинників, таких як ситуація осиротіння, що може мати серйозні наслідки для розвитку дитини. Втрата батьків, насильство або депривація – це приклади таких впливів, які можуть порушити нормальний розвиток дитини, приводячи до емоційних і психічних труднощів. Прийомна сім'я, як форма замінного догляду, може служити важливим коригувальним фактором, що допомагає компенсувати ці негативні впливи. Однак, хоча прийомна родина може бути середовищем, що підтримує розвиток дитини, вона не є повним аналогом біологічної сім'ї. Вона також може вносити певні труднощі, пов'язані з адаптацією, індивідуальними потребами дитини та специфікою відносин між членами сім'ї [66, с. 86].

Науковці, зокрема Г. Бевз та О. Романчук, зазначають, що прийомна родина є терапевтичним середовищем, яке має допомогти дитині подолати наслідки негативного досвіду та сприяти її особистісному становленню. Але для ефективної роботи системи замінного догляду важливо враховувати, що прийомна родина, хоч і має коригувальний ефект, може стати джерелом

додаткових труднощів для дитини через свої специфічні умови [60]. Таким чином, питання організації замінного догляду для дітей-сиріт є складним і потребує врахування не лише нормативних вікових змін, але й потенційних ризиків, пов'язаних із впливом нових соціальних умов на дитину[3, с. 189].

Вченими виокремлені можливі зовнішні несприятливі впливи на психологічні аспекти реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, а також чинники обумовлені внутрішньо[58]. Серед зовнішніх чинників, що впливають на депсихологічні аспекти втілення родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, виділяється деприваційна ситуація та ізоляція, дисконтинуальний метод виховання та відмова батьків від їх дитини, а також феномен сирітства й різні форми насильства (фізичне, сексуальне, психологічне та економічне), а також нехтування потребами власних дітей і їх експлуатація. Ці чинники, створюючи зовнішні впливи, з часом перетворюються на внутрішні детермінанти, які формують особистісний розвиток й адаптацію дітей-сиріт у прийомних сім'ях. До таких факторів належать порушення прихильності до дорослих, психічні травми, неприродна сепарація, втрата близької людини, переживання горя, дисоціація та депривація.

Внутрішні чинники, які впливають на психологічні аспекти реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, включають ті, що послаблюють здатність організму дитини до адаптації та подолання несприятливих умов розвитку. Серед таких чинників можна виділити різні відхилення в розвитку, які можуть значно ускладнити процес інтеграції дитини в нову сім'ю та її соціальну адаптацію. Одним із таких чинників є вади фізичного, психічного й соціального розвитку, включаючи затримку психічного розвитку, розумову відсталість, а також емоційні відхилення, що призводять до адаптаційних розладів. Ці проблеми можуть проявлятися на різних рівнях нервово-психічного реагування, що включає сомато-вегетативні, а також психомоторні і емоційно-ідеаторні розлади. Також часто виникають поведінкові розлади, такі як агресивність, регресія, або психопатоподібні реакції) [5].

Дослідження вчених К. Хорні, Л. Трубіциної, та Е. Ейдемільера підтверджують, що психотравмуючі ситуації, які діти-сироти переживають у

дитинстві, мають особливо сильний патогенний вплив на їх розвиток. Постійний стрес і відсутність стабільних сімейних зв'язків створюють серйозні труднощі в адаптації до прийомних сімей, оскільки такі стресові ситуації безпосередньо пов'язані з динамікою сімейних відносин та взаємодією між дітьми й батьками. Особливо важливим є те, що патогенний вплив не обмежується лише зовнішніми факторами (гострим чи хронічним стресом), а також сильно залежить від того, як ці фактори сприймаються та оцінюються дитиною в контексті її індивідуального досвіду. Тому успішна адаптація дітей-сиріт у прийомних сім'ях залежить не тільки від змін у соціальному середовищі, а й від корекції внутрішніх психологічних бар'єрів, викликаних попереднім досвідом [57].

Дезадаптація дітей-сиріт та тих дітей, що були позбавлені батьківського піклування, які виховуються поза сім'єю, має свої основні причини, які часто пов'язані з відсутністю постійного та значущого дорослого у житті дитини. Як зазначають більшість дослідників, відсутність стабільної фігури дорослого, який забезпечує емоційне прийняття та підтримку, суттєво ускладнює процеси соціальної адаптації та ідентифікації у дітей. Важливий дорослий не тільки стає емоційним опорним пунктом для дитини, але й сприяє формуванню надійної основи для її розвитку у соціумі. Дослідження І. Лангмейєра і З. Матейчека підкреслюють феномен множинності соціальних дзеркал, який виникає в умовах колективного проживання. В таких умовах дитина змушена взаємодіяти з великою кількістю дорослих і однолітків, що створює ситуацію «несприяння» через відсутність єдиної стабільної фігури. Множинність соціальних дзеркал веде до суперечливих відображень себе, що провокує дезадаптацію [68].

Згідно з дослідженнями А. Прихожана та Н. Толстих, соціальні впливи в умовах колективного проживання мають значний вплив на розвиток особистості. У цих умовах часто формується адаптивна поведінка, що зумовлюється необхідністю «підлаштування» для виживання [55]. Однак це підлаштування часто має дезадаптивний характер і не сприяє розвитку здорової особистості. Ідеї Е. Еріксона про труднощі переходу через етапи розвитку також відображаються у дослідженнях дітей-сиріт [72]. В умовах дитячих закладів, де

на кожного вихованця може припадати кілька дорослих фігур, які не виконують роль постійного опікуна, виникають труднощі в розвитку ідентичності і стійкості дитини до соціальних викликів. Діти, позбавлені батьківської опіки, часто не мають чіткої послідовності у своєму минулому, що ускладнює їх здатність до інтеграції в нове середовище.

Констатовано, що внаслідок материнської депривації та колективного виховання у дітей-сиріт та тих дітей, що були позбавлені батьківського піклування, можуть виникати серйозні психологічні труднощі. Наприклад, замість довіри до світу формується недовіра, замість автономії – залежність, а відсутність значущого дорослого блокує розвиток ініціативи та почуття компетентності. Контроль та жорсткий режим в інтернатах також обмежують можливості дітей для самовираження та ініціативи, що негативно позначається на їх адаптації до соціуму[16]. Такі умови виховання сприяють розвитку у дітей захисних механізмів, таких як байдужість і черствість, що є реакцією на душевний біль, спричинений емоційною ізоляцією. Недостатнє спілкування з дорослими, характерне для інтернатних установ, формує у дітей неправильні моделі соціальної взаємодії, зокрема переважання захисних форм поведінки, неадекватних реакцій на конфлікти, агресії, а також бажання перекласти відповідальність на інших. Це веде до зниження активного ставлення до життя та розвитку конформізму, коли дитина схильна адаптуватися до стандартів поведінки, не приймаючи самостійних рішень [22].

У вихованців інтернатних закладів формуються особливості особистості, для якої характерна залежність, реактивність, а також відсутність активної ініціативи. Вони мають знижене уявлення про перспективи та часто відчують труднощі в статево-рольовому самовизначенні. Такі діти часто стикаються з моральною бідністю, неадекватністю в побудові міжособистісних відносин та мають ситуативне мислення, що обмежує їх здатність до довгострокового планування [27]. Крім того, дослідження фізичного розвитку таких дітей показує зниження антропометричних показників та наявність порушень у кількох сферах: адаптації, психологічному розвитку і психологічних захворюваннях. Все це вказує на необхідність покращення умов виховання та

психологічної підтримки дітей, позбавлених батьківської опіки, щоб сприяти їх повноцінному розвитку та соціалізації.

Вчені вказують ще й на існування вадаптації дітей-сиріт та тих дітей, що були позбавлені батьківського піклування, «синдрому прийомної дитини» в ситуації замінної опіки, проявами якого є невисока самооцінка, недостатню міжособистісну довіра та невисока успішність, а згодом – проблеми при встановленні інтимних стосунків [35].

Н. Авдєєва вказує на важливі аспекти психосоціального розвитку тих дітей, які виховуються у будинках дитини та закладах опіки й піклування. Зокрема, вона підкреслює значення встановлення чітких меж «Я» як ключового чинника для здорового розвитку дитини [1]. Це усвідомлення себе і оточуючих стає основою для формування здорової особистісної ідентичності, що важливо для адаптації в суспільстві. Згідно з дослідженнями, маленькі діти, а також діти, які зазнали травм у таких установах, не здатні ефективно контролювати межі свого «Я», що призводить до труднощів у формуванні чіткої ідентичності. Для цих дітей надзвичайно важливою є здатність взаємодіяти в безпечному середовищі, яке забезпечує правильну ідентифікацію з певними просторами чи об'єктами, що дозволяє дітям почуватися впевнено і належати до чогось. Такими просторами можуть бути власна кімната чи ігровий куточок – маленька частина великого закладу, яка дає відчуття приналежності та безпеки.

Н. Авдєєва також звертає увагу на проблему «множинної нерозрізненої турботи», коли діти отримують багато уваги від різних дорослих без чіткої ідентифікації з конкретними людьми або ситуаціями. Це створює перешкоди для розвитку індивідуальної ідентичності, оскільки дитина не може зв'язати себе з певними особами або соціальними ролями. Такі умови не сприяють формуванню здорової самосвідомості і не допомагають дітям адаптуватися до нових соціальних ситуацій, а навпаки, можуть призвести до подальших труднощів у психосоціальному розвитку. Отже, основним чинником адаптації дітей-сиріт є наявність стабільних і безпечних відносин, що сприяють розвитку чіткої ідентичності та належності до певного простору, що дозволяє формувати здорове «Я» і сприяє адаптації до нових соціальних умов [1].

Дослідники депривації в дитячому віці, З. Матейчекта І. Лангмейєр, акцентують увагу на важливості уявлень дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, про своє минуле та їх ставлення до цього, пов'язуючи це з поняттями впевненості та усвідомлення свого місця в житті. Вчені вважають, що одним із шляхів адаптації цих дітей є роз'яснення подій їх минулого та причин «суспільного» осиротіння. Депривацію вони описують, як циклічний процес, вихід з якого полягає в отриманні нової життєвої впевненості та ідентичності. Для адаптації дітей-сиріт важливим є просте й правдиве пояснення їх минулого та теперішнього, що дозволяє вийти за межі ситуації депривації та соціальної дезадаптації [57, с. 179–180].

Аналіз адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які мали досвід проживання в ненормативних умовах, показує, що вітчизняні дослідження більше зосереджені на особистісному розвитку дітей, які виховуються в інтернатних закладах. У зарубіжній же психології ж акцент зроблено на дослідженнях системи виховання дітей в некровних родинах, зокрема адаптації дитини в прийомних сім'ях, що є більш типовою моделлю захисту в цих країнах. Хоча існує кілька досліджень, що намагаються з'ясувати, як саме відбувається адаптація дитини в прийомній сім'ї, більшість із них мають приватно-суб'єктивний характер і засновані на практичній роботі з окремими випадками дітей, що обмежує їх наукову значущість (Л. Петрановська [53]).

Дослідження адаптації дітей-сиріт й тих дітей, що позбавлені батьківського піклування, наголошують на значному впливі сімейної дисфункції як деструктивного чинника, що негативно позначається на їхньому розвитку. Діти, які виховуються поза родиною або пережили травматичні досвіди, зокрема насильство, часто стикаються з труднощами у формуванні здорової адаптації до навколишнього середовища. Це може проявлятися у різних формах психологічних порушень, таких як невротизація, девіантна поведінка та підвищена тривожність, як зазначають Т. Яблонська [53] і Н. Максимова [41]. Низький рівень адаптації у таких дітей може бути зумовлений кількома факторами, серед яких: конфлікти у дитячо-батьківських стосунках,

коли труднощі у взаєминах між батьками (особливо у випадку сімейної дисфункції) не усвідомлюються або ігноруються, а важливість цих стосунків для розвитку дитини не враховується; неадекватність і ригідність батьківських позицій: коли виховання стає надмірно жорстким або не прогнозованим, це створює невизначеність для дитини, що ускладнює її адаптацію до різних соціальних умов та відсутність позитивного прикладу для наслідування: діти, позбавлені можливості спостерігати за адекватними моделями поведінки з боку батьків чи інших значущих дорослих, можуть мати труднощі у соціалізації.

Особливу небезпеку для розвитку самосвідомості й адаптації дітей становить насильство. У таких дітей часто закріплюється відчуття недосконалості, непотрібності та неспроможності боротися з труднощами, що призводить до порушення їхнього емоційного стану, депресії, почуття безнадійності та недиференційованості емоційної сфери. У результаті вони можуть відчувати сором, провину, а також гнів і лють, що виводить їх із здорової соціальної адаптації. Ці проблеми створюють серйозні бар'єри для розвитку дітей-сиріт, оскільки усі ці психічні та емоційні труднощі ускладнюють взаємодію з навколишнім світом і формування стійких та здорових відносин у майбутньому. Діяльність, спрямована на допомогу таким дітям, повинна включати в себе як корекцію їхніх емоційних та соціальних проблем, так і створення для них підтримуючого середовища, яке сприятиме розвитку здорової самосвідомості та адаптації до життя поза родиною [4].

Американські вчені, зокрема Д. Бродзинскі та інші, зазначають, що одним із негативних чинників, який впливає на процес адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є таємниця усиновлення. Вони підкреслюють, що гармонійний розвиток всиновленої дитини включає три рівні: внутрішньопсихічний, сімейний і соціальний рівень. Успішна адаптація дитини в прийомній сім'ї відбувається через осмислення спільного та відмінного між всиновителями та її біологічними батьками.

Треба підкреслити те, що адаптація дітей-сиріт й дітей, що були позбавлені батьківського піклування, може значно ускладнитись через відсутність автобіографічної інформації стосовно біологічних батьків

тамотивийхньої відмови від своєї дитини. Так, Г.Гротеванпише стосовно«подвійної ідентичності». Як правило, цей феномен виникає в ситуації негативного ставлення дитини до їївсиновлення, що спричинює їїактивний пошук тих, хто її народив,й натомістьвідторгнення тієї сім'ї, котра зараз турбується про неї. Вчені відмічають, що для некровної дитини важливим єпоєднання уявлення про себе, як про прийомнуитину, з іншими важливими аспектами її життя [27].

Справді, серед зовнішніх чинників виховання дітей у прийомних сім'ях важливу роль відіграють ізоляція, деприваційні ситуації, методи виховання, що не враховують індивідуальних особливостей дитини, а також негативні явища, як-от насильство чи нехтування потребами дітей. Вони можуть спричиняти значні труднощі в адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.Крім того, зовнішні чинники, які впливають на дітей, часто стають внутрішніми детермінантами їх дезадаптації. Це може проявлятись у порушенні зв'язків із дорослими, психічних травмах та переживаннях горя, депривації та дисоціації. Внутрішні чинники включають відхилення в психічному, фізичному та соціальному розвитку, порушення інтелектуального й емоційного розвитку, що призводять до труднощів у адаптації та соціалізації дитини. Порушення на цих рівнях можуть призвести до поведінкових розладів та адаптаційних проблем.

Висновки до розділу 1

1. Сімейне виховання є одним із ключових факторів, що визначають розвиток особистості дитини. Родина – це перша соціальна інституція, в якій дитина пізнає навколишній світ і формує основи своєї особистості. Вона є тим середовищем, де закладаються основи емоційного та соціального розвитку, що в подальшому визначатиме здатність дитини адаптуватися в суспільстві, взаємодіяти з іншими людьми та розвивати свої соціальні навички.

2. Доведений вище вплив перебування дітей-сиріт й тих, що були позбавлені батьківського піклування, в інтернатахна виникненняособливостей

їх особистісного та психічного розвитку, що ускладнюють процес їх адаптації та соціалізації, а також інтеграції у суспільство. Відмічаємо наявність дезадаптації у дітей-сиріт та дітей, що були позбавлені батьківського піклування, також на проявах їх суспільно-побутового орієнтування. Це розглядають в якості передумовий механізму початкової соціалізації й адаптації, як показника успішної адаптації до середовища.

3. Ризики в реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях визначені такі: можлива ізоляція дитини, деприваційна ситуація та непостійний й несистематичний характер виховання, а також відмова прийомних батьків від дитини різні види насильства.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕАЛІЗАЦІЇ РОДИННО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ

2.1. Методи емпіричного дослідження психологічних особливостей реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях

Визначення комплексу методик дослідження психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях було обумовлене завданнями поставленими перед нами, що спрямовані на дослідження психологічних характеристик дитини у її прийомній сім'ї й чинників, що їх визначають – зумовлених внутрішньо та зовнішньо.

Дослідження соціального оточення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та їх життєвих історій є надзвичайно важливим для розуміння процесу їх соціальної адаптації. Історія походження дитини, а також її досвід до того моменту, як вона потрапляє в прийомну сім'ю, має вирішальне значення для її подальшого розвитку та інтеграції в нову родину й суспільство загалом. Розуміння цього життєвого контексту дозволяє краще оцінити особливості розвитку індивідуальності дитини, визначити, які фактори можуть стати як позитивними, так і негативними для її адаптації. Важливими є не лише біографічні дані, а й взаємодія дитини з важливими людьми в її житті: це можуть бути члени як біологічної, так і прийомної родини, а також інші

значущі фігури, які мали вплив на її розвиток. Таке вивчення дозволяє виявити особливості, які можуть допомогти або перешкоджати соціальній адаптації. Наприклад, наявність позитивних моделей для наслідування серед близьких осіб може значно полегшити процес адаптації в новій сім'ї, у той час як травматичні переживання та відсутність підтримки можуть створювати додаткові труднощі. Тому цей підхід важливий для ефективного виховання та адаптації дітей у прийомних сім'ях [16a].

В той же час, враховуючи можливі ризики при реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, виявилось важливим врахування досить різних змінних життєвої історії: віку дитини, коли її було влаштовано у прийомну сім'ю, числа переміщень та ситуації проживання, а також кількості деструктивних впливів на розвиток дитини, які вказують на різні соціальні умови реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

У результаті зробленого аналізу нами було виявлено перелік діагностичного інструментарію й порядок його використання.

Нижче представлено показники реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, що були виділені у результаті теоретичного аналізу, й стандартизовані методики, що використовувались для вивчення даних показників (табл. 2.1)

Таблиця 2.1

Показники реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях та діагностичні методики, спрямовані на їх вивчення

Показники реалізації родинно орієнтованого підходу	Діагностичні методики
Диференційованість ідентичності та суспільне «Я», фізичне «Я» та мовленнєве «Я», діяльнісне «Я» й рефлексивне «Я», перспективне «Я»	Тест «Хто Я» (проєктивний)
Самооцінка в діяльній сфері у відносинах з найближчим оточенням дитини	Тест самооцінки Т. Дембо–С. Рубінштейн
Усвідомлення самого себе у системі сімейних стосунків і розуміння себе у суспільстві (школа та однолітки)	Тест Р. Жилія
Статеві-гендерні бачення самих себе й усвідомлення тілесно-просторових меж	Проєктивна методика «Автопортрет»

Уявлення дитини щодо походження своїх імені та національності, вікову та статеву її приналежність, сприйняття історії особистого життя (цілісне чи фрагментарне), а також вагомі контакти та провідна діяльність, соціалізація та «Я» в майбутньому	Тест «Стандартизоване інтерв'ю» (Т. Демірджі)
---	---

У проведенні дослідження психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях нами було обрано такі діагностичні методи: спостереження, анкетування та тестування, метод вивчення випадку й документів, які визначають функціонування прийомних сімей та уможливають уточнення інформації про історію життя дітей і стану їх здоров'я.

На початковому етапі ми використали анкету «Стандартизоване інтерв'ю» (Т. Демірджі), що побудована на базі теоретично установлених показників психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях відповідно до вікових характеристик й має додаткові запитання із урахуванням особливостей умов проживання сімей, які взяли прийомну дитину. Було використано варіант методики – опитувальник в вигляді анкети (додаток А). Він дає можливість отримати інформацію про наступне:

- поінформованості дитини про походження її власного імені;
- поінформованості дитини стосовно її статі, віку та національності;
- ідентифікації відстані між місцем народження й місцем проживання дитини;
- спогадів дитини про першу зустріч з її прийомними батьками;
- визначення кола спілкування й підтримки контакту;
- соціальні контакти (друзі й важливі дорослі в оточенні);
- провідну діяльність (гра та улюблене заняття);
- уявлення про саму себе в майбутньому (професія й гендерні ролі).

Використання методики «Хто Я» (М. Кун та Т. Макпартленд в модифікації Т. Румянцевої) є дуже важливим підходом для дослідження процесу формування ідентичності у дітей, зокрема у контексті дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування. Методика дозволяє не лише виявити базові складові ідентичності, але й розкрити зв'язок між внутрішніми й

зовнішніми аспектами самовизначення особи. Основні сфери, що охоплюються цією методикою: сексуально-рольова ідентичність; родинна ідентичність; навчально-професійна ідентичність; національно-регіональна ідентичність; світоглядна ідентичність; діяльнісне Я; перспективне Я. Методика дозволяє дослідити ці складові ідентичності, а також динаміку їхнього розвитку в контексті адаптації до нової сім'ї, визначення місця в соціумі й формування впевненості у собі. Це дає можливість глибше зрозуміти, як різні аспекти життя дитини впливають на її самовизначення, соціальні взаємодії та процеси адаптації.

У дослідженні психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях був використаний тест Р. Жиля, який вивчає здатність дитини до її соціальної взаємодії й взаєностосунків з сімейним оточенням, емоційної близькості із дорослими, що доглядають за нею. Вказаний тест досліджує характеристики стосунків дитини із іншими, з матір'ю та батьком окремо, братами й сестрами, обома батьками, бабусею й дідусем, вчителем, другом чи іншим авторитетним дорослим. Методика Р. Жиля дала змогу не просто виділити значущі для дитини зв'язки, але й уявити те, як саме вона бачить взаєностосунки поміж членами прийомної сім'ї й сім'ї, із якої була вилучена.

Для дослідження психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях був використаний тест самооцінки Т. Дембо

С. Рубінштейн та адаптації Г. Прихожан. Цей інструмент дозволив вивчити характеристики самооцінки прийомних дітей у таких сферах, як здоров'я, інтелект та здібності, зовнішність та характер, а також вміння допомагати у домашніх справах, комунікативні навички та акуратність, ставлення до інших й загальний настрій. Методика допомогла виявити, як дитина відчуває себе в новій сімейній ситуації та які орієнтири вона обирає в процесі самоусвідомлення.

Проективний малюнок «Автопортрет» став ще одним інструментом для дослідження психологічних аспектів, зокрема уявлення дитини щодо власного

тіло, психоемоційний стан й цілісність свого власного образу. Цей малюнок зображує емоційний стан дитини на період дослідження та дозволив зробити висновки щодо її психологічного становища в повсякденному житті. Окрім того, результати тесту допомогли уточнити психічний вік дитини, оскільки він може не збігатися з хронологічним, визначивши, яка діяльність є провідною для кожного етапу розвитку, що готує дитину до переходу на нову стадію. Цей параметр став ключовим при використанні всіх методів дослідження.

Окрема частина роботи був присвячений вивченню ризиків, що можуть виникати під час реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях. Оскільки діти, що потрапляють до прийомних сімей, часто мають досвід проживання у несприятливих умовах, вивчено можливий вплив цих умов на їхній особистісний розвиток, зокрема на процес соціалізації. Для цього був проведений аналіз автобіографічних даних, що включає деприваційні фактори, причини вилучення дитини з біологічної сім'ї, інформацію щодо часу перебування у закладі й в прийомній сім'ї, а також підтримку зв'язків з біологічними родичами.

Важливим аспектом є те, що прийомні діти можуть змінювати кілька місць свого проживання й сімей, що супроводжується психотравмуючим досвідом. Тому вивчення їх суспільної історії та автобіографії є важливим етапом у формуванні їх ідентичності в прийомній сім'ї. Під час цієї роботи ми проводили бесіди із соціальними працівниками й прийомними батьками, що дозволило зібрати про дитину детальну інформацію: час проживання у прийомній родині, характеристику біологічної родини, причини вилучення, кількість переміщень, місця проживання та терміни, а також фактори, які могли вплинути на її розвиток, такі як досвід насильства, сепарація від важливої особи, затримка фізичного і психічного розвитку, і підтримка контактів з біологічними родичами.

Під час проведення емпіричного дослідження психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях виникли проблеми, пов'язані з готовністю прийомних батьків відкривати історію дитини. Закритість деяких прийомних родин була зумовлена системою

державного контролю, яка обмежує відкритість. Діагностика проводилась лише за дозволом прийомних батьків і за погодженням із соціальними працівниками та адміністрацією на місці проживання сімей. Принцип конфіденційності був важливим для забезпечення безпеки дітей, зважаючи на складні емоційно-травмуючі ситуації, які пережили.

Характеристики вибірки прийомних дітей варіюються залежно від ситуації їхнього походження: віку, причин осиротіння та ситуації у біологічній родині, процесу влаштування у прийомну сім'ю й рівня поінформованості щодо своєї родини. Дослідження показало, що більшість прийомних дітей до вилучення з біологічної родини жили в неповних сім'ях. Хоч у біологічних родин багато дітей мають родичів, прийомні діти зазвичай мають діадні взаємини (бабуся-мати, бабуся-дитина та мати-дитина), а подружні взаємини спостерігаються більш опосередковано.

Дослідження соціальних характеристик прийомних родин показав, що більшість з них є повними (чоловік та дружина) та багатодітними, живуть в містах, здебільшого у багатоповерхівках, де для прийомних дітей виділяють окрему кімнату. Частина сімей мешкає в сільській місцевості. Так як більшість сімей є багатодітними, то діти, які потрапляють до таких родин, часто стають частиною тріадних стосунків (мати-батько-дитина). Перехід від двосторонніх до трьохсторонніх взаємин являється складним для дітей і для прийомних батьків.

Усі прийомні діти на час дослідження отримували освіту в школі, і їх рівень освіти був оцінений, як середній. До влаштування в прийомну сім'ю вони мали досвід 2-4 переміщень. Більшість із них проживали в закладах загального перебування, причому 73% дітей перебували в кількох таких закладах. Водночас у розвитку прийомних дітей були виявлені затримки, зокрема в фізичному та психічному розвитку, а також труднощі в регуляції поведінки. Це проявлялося в агресії, небажанні вчитися, відсутності друзів у колективі та девіантній поведінці, що відзначали і прийомні батьки, і соціальні працівники.

2.2. Результати емпіричного дослідження психологічних особливостей реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях

Згідно із результатами дослідження психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, було виявлено, що, дивлячись на тривалість перебування дитини у прийомній родині, усвідомлення власного минулого й здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між ним, теперішнім й майбутнім мають значні обмеження у розвитку прийомних дітей. Дослідження показало нам, що ці діти в недостатній мірі пам'ятають своє минуле й не можуть зв'язати його події із теперішнім часом, що призводить до фрагментарного сприйняття власної історії, яка є основою для формування їх ідентичності. Це стосується таких аспектів, як поінформованість дітей-сиріт про своє народження, ім'я, віросповідання, національність, гендерну і родинну належність.

В дослідженні також зазначено, що інформація про самих себе в свідомості прийомних дітей представлена хаотично. Згідно з результатами опитувальника «Стандартизоване інтерв'ю», 50% прийомних дітей відповіли, що їх ім'я дали прийомні батьки, тоді як лише 30% вказали на своїх біологічних батьків. Це може свідчити про те, що у прийомних дітей ще не сформовано повне сприйняття власної життєвої історії, як цілісної. Бажання поєднати власну історію із історією прийомної родини може виступати реакцією на необхідність емоційної близькості та належності до нових, емоційно важливих для них дорослих.

На рис. 2.1 подані знання дітей щодо того, хто саме їм дав ім'я, що свідчить про реалізацію родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

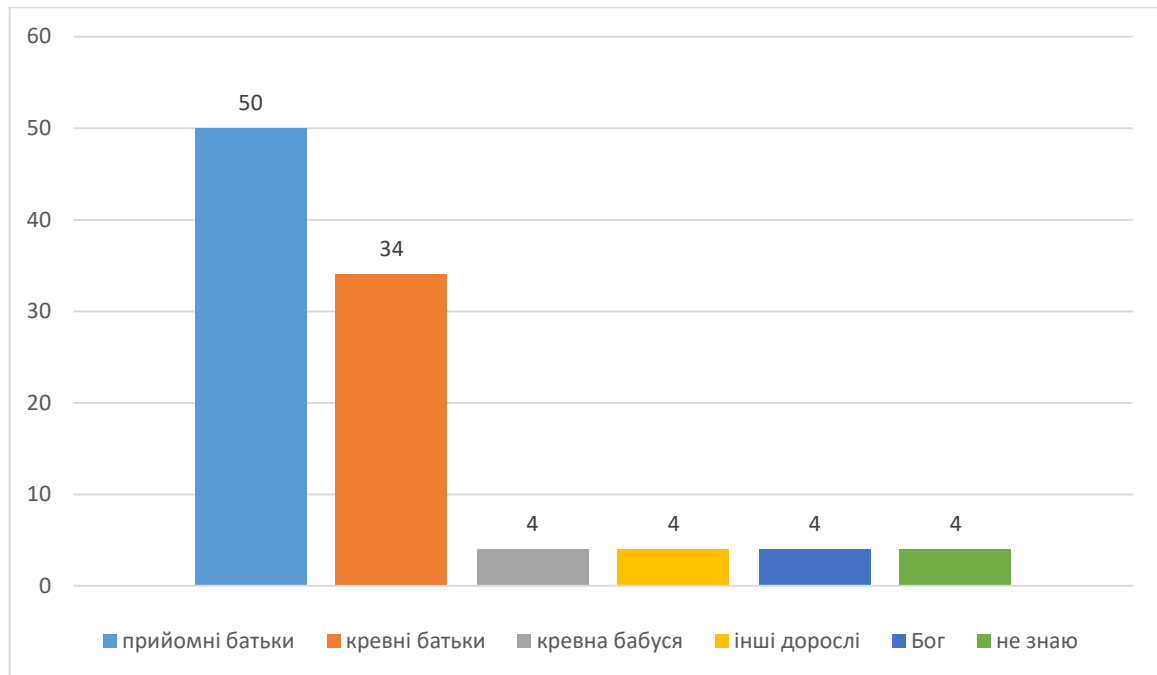

Рис. 2.1. Знання дітей у прийомних сім'ях про походження свого імені, %

Рисунок показує, що прийомні діти вважають авторами їх імені прийомних батьків, щона даний момент турбуються про них. При цьому 4% прийомних дітей або взагалі не мають інформації про походження свого імені, чи приписують це Богу (4%). Цікавий факт, що впливає на уявлення прийомних дітей про їх ім'я – час проживання у прийомній сім'ї. Незважаючи на свій вік, чим довше діти перебувають у прийомній сім'ї, тим частіше вони вказують, що їх ім'я дали саме прийомні батьки. Натомість діти, які нещодавно потрапили в прийомну сім'ю, переважно вважають, що їх ім'я дали біологічні батьки.

Щодо національної приналежності, 40% дітей вказали, що знають свою національність, тоді як 60% не мають такої інформації. Це, ймовірно, є наслідком відсутності знань про їхнє минуле, оскільки прийомні батьки та соціальні працівники не завжди надають відомості про національність біологічних батьків.

Виявлено також відмінності в питаннях гендерної ідентифікації, що відображають, як діти порівнюють себе з однолітками. У прийомних дітей гендерна ідентифікація зазвичай пов'язана з їх взаємодією з прийомною родиною та процесами самоусвідомлення. Замість того, щоб порівнювати себе з іншими дітьми, як це передбачено нормами, ці діти схильні порівнювати себе з

дорослими, що може свідчити про труднощі в прийнятті вікових соціальних норм і низький рівень соціалізації.

Дослідження також показало, що сприйняття переміщень цих дітей значно відрізняється від звичних уявлень. Діти часто оцінюють відстань між попереднім і теперішнім місцем проживання не через географічні, а емоційні категорії, що може свідчити про сприйняття своїх життєвих ситуацій як різних і протилежних. Тільки 30% дітей змогли точно назвати той населений пункт, із якого вони переїхали. Це явище особливо характерне для дітей, котрі вже змінили багато місць проживання. Такі діти часто мають лише уривчасті спогади про свої попередні місця проживання, що може призвести до спотвореного сприйняття часу та простору, особливо коли переміщення відбувалися кілька разів.

Опираючись на дослідження формування статевої ідентичності, що базується на уявленнях про власне тіло та стать, ми зосередились на аналізі малюнків дітей за методикою «Автопортрет» та спостереженнях за їхньою поведінкою. Одержані результати дозволили описати фізичну ідентичність дітей як таку, що формується через відчуття власного тіла та здатність ним управляти.

Що ж щодо малюнків прийомних дітей, то 10% зобразили себе частково. Більшість малюнків включала додаткові елементи, такі як трава й пташки, сонечко й квіти. Ці результати говорять про наявність у дітей ПТСР (посттравматичного синдрому) та стану розщеплення, що заважає їм створити цілісне уявлення про своє тіло. Це може мати негативний вплив на розвиток ідентичності в майбутньому.

Були також помічені труднощі у оцінці просторових характеристик у прийомних дітей, що проявлялося в нечіткому відчутті глибини або висоти. Лиш після того, як дитина здійснювала стрибок з великої висоти, вона могла оцінити небезпеку, прагнучи зберегти цілісність тіла. Це вказує на недостатньо сформоване відчуття меж свого власного тіла в просторі, що проявлялось також в занадто тілесно-нав'язливій поведінці. Наприклад, 13-річна дівчинка сідала матері на коліна у присутності інших людей, щоб відчути себе

захищеною. В інших випадках діти проявляли бажання постійно бути поруч з прийомними батьками, наполягаючи, щоби хтось з батьків спав із ними. Такі поведінкові прояви вказують на незріле сприйняття себе, підвищену залежність від матері та регресивну поведінку, обумовлену деприваційними змінами у розвитку.

Проведення методики Т. Дембо й С. Рубінштейн дало нам можливість виявити рівні самооцінки дітей-сиріт і тих дітей, хто позбавлених батьківського піклування, за заданими заздалегідь якостями особистості. Результати нашого дослідження самооцінки показані на рис. 2.2. Ми вважаємо, що гармонійна самооцінка може свідчити про належну реалізацію родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

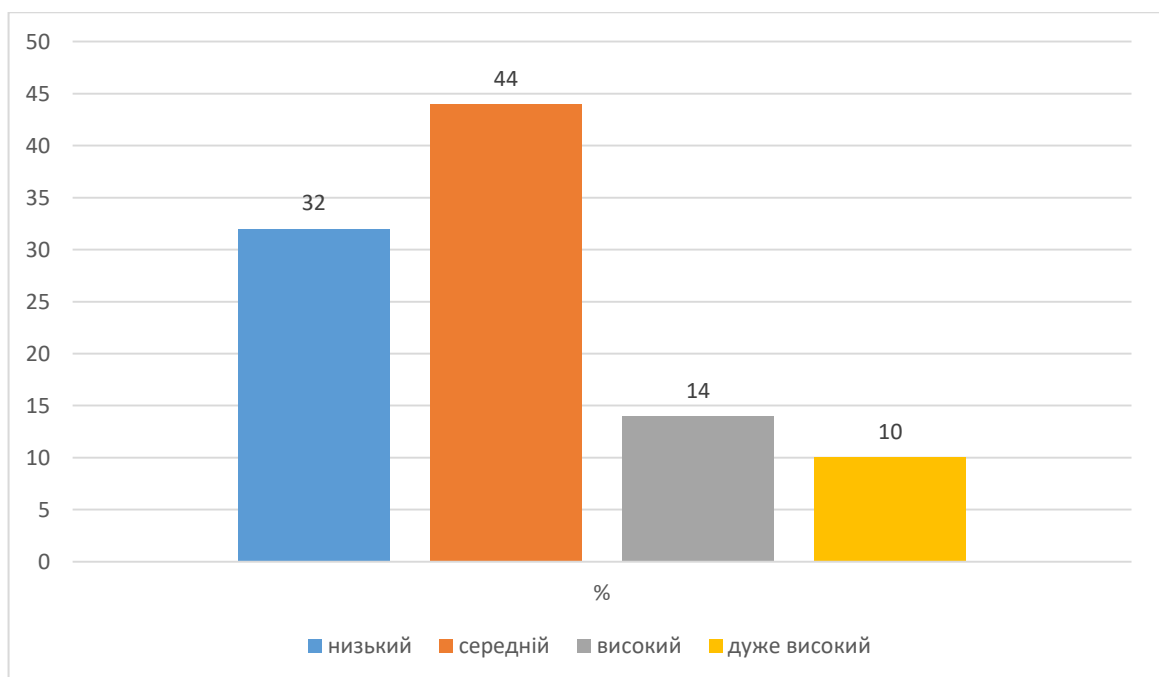

Рис. 2.2. Рівні самооцінки дітей із прийомних сімей, %

Результати нашого дослідження рівня самооцінки у прийомних дітей надали важливу інформацію про психологічні особливості розвитку цих дітей й показали, що висока самооцінка у 10% дітей є ознакою завищеної самооцінки, що може свідчити про порушення в здатності адекватно оцінювати свої здібності. Це може бути пов'язане із «закритістю» для нових досвідів і труднощами в сприйнятті помилок або критики.

Низька самооцінка у 32% дітей також викликає занепокоєння, оскільки вона може бути симптомом значних труднощів в розвитку особистості. Ці діти в «групі ризику», оскільки занижена самооцінка може приховувати як реальну невпевненість у собі, так і механізми психологічного захисту, коли дитина не хоче докладати зусиль через страх невдачі або відмову.

Наші спостереження підкреслюють, що самооцінка дітей пов'язана із їх взаємодією з дорослими (кровними й прийомними батьками) та сферою діяльності, і надають корисну інформацію для подальшої роботи. Зокрема, варто відзначити, що прийомні діти мають проблеми із навчанням і здоров'ям, що прямо впливає на їхню самооцінку. Такі діти часто демонструють недостатню мотивацію до навчання й важкість в виконанні домашніх завдань, що підкреслює важливість уваги із боку батьків й вчителів до створення підтримуючого середовища для розвитку цих дітей. Ці результати можуть стати основою для розробки рекомендацій щодо поліпшення підходів до виховання й підтримки дітей з низькою самооцінкою та низькою мотивацією до навчальної діяльності.

Прийомні діти оцінюють своє здоров'я найвищим балом – 4,2, проте їхнє усвідомлення власного тіла залишається недостатнім. Це може свідчити про механізми захисту та компенсації через низький рівень «рефлексивного Я». Ймовірно, вони менш схильні перейматися невдачами, що підтверджується відсутністю статистично значущих відмінностей у сфері адаптаційної діяльності.

Також важливим елементом реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях являється розуміння дитиною себе в часовому вимірі. Наприклад, на питання «На кого саме ти бажаєш бути схожий, коли виростеш?», більшість дітей визнали, що їх орієнтиром на доросле життя являються прийомні батьки (52%, із них 30% обрали прийому матір орієнтиром для наслідування, а 24% – прийомного батька), й тільки 8% зазначили, що бажають бути схожі на кровних батьків. В той же час, критерій «хочу бути схожим на себе самого» не визначив ніхто з дітей. Прийомні діти мають широкий спектр орієнтирів для наслідування, включаючи родичів, соціальних

працівників, учителів, вихователів і психологів, а також однолітків. Водночас 14% із них демонструють невизначеність у виборі орієнтирів на майбутнє.

Аналіз тесту Р. Жилія показав, що прийомні діти частіше ідентифікують себе з прийомними батьками, водночас дистанціюючись від кровних, особливо матерів. Найбільш значущими фігурами для дітей залишаються кровні брати й сестри, які виконували батьківські функції в рідній сім'ї. У прийомній сім'ї важливими є прийомні брат, сестра, дядько та тітка, тоді як бабуся зберігає вагомість у обох сімейних системах, хоча у рідній сім'ї поступається матері (рис. 2.3).

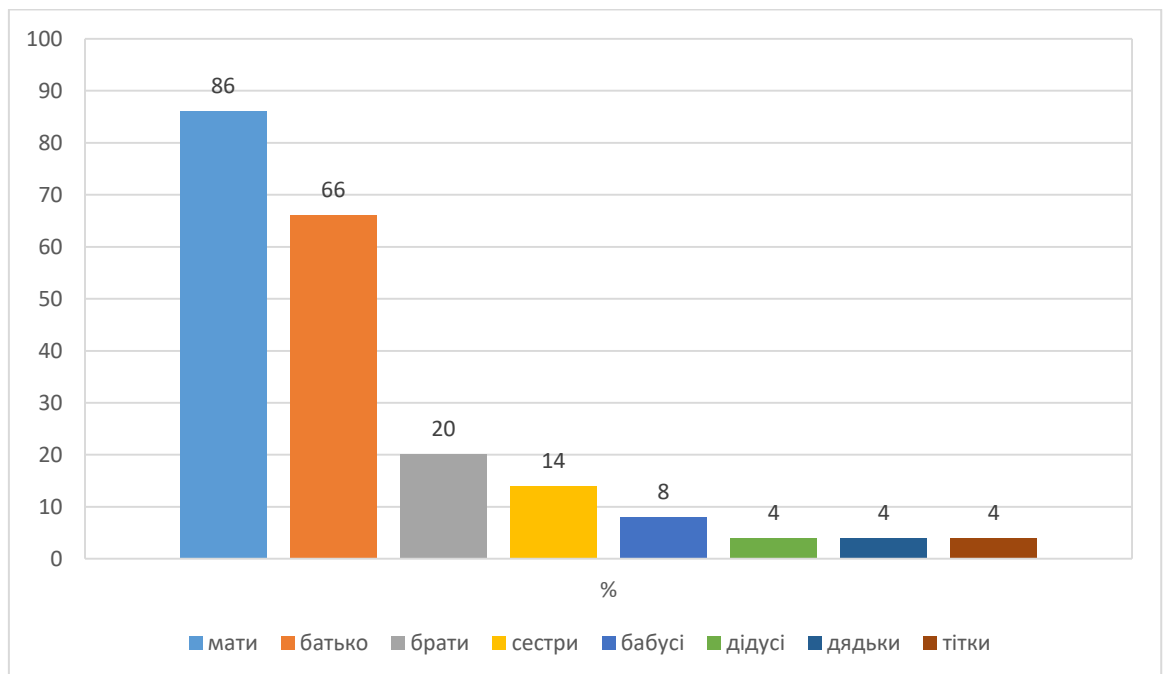

Рис. 2.3. Значущість прийомних батьків для дітей, %

Дослідження значущих ідентифікацій у прийомних дітей підкреслює важливість структурованості та ролей у прийомних сім'ях, які відповідають нормативним умовам розвитку, що сприяє кращому формуванню дитячої ідентичності. Чітке розподілення ролей у прийомних родинах забезпечує стабільність і передбачуваність, необхідні для розвитку дитини, на відміну від родинної ситуації, де рольові функції можуть бути менш визначеними або взагалі відсутніми (особливо у випадках, коли замість батьків роль важливих фігур виконують брати, сестри або прабатьки).

Важливим є те, що прийомні діти часто використовують прийомну родину як основу для формування своєї ідентичності. Виявляється, що 40% дітей не хочуть спілкуватися з біологічними родичами, оскільки їх ідентифікація вже відбувається через прийомних батьків. Це свідчить про те, що для багатьох прийомних дітей прийомна родина є не лише новим домом, але й відправною точкою для побудови відчуття себе в світі. Вони усвідомлюють свою приналежність до цієї родини, що дозволяє їм формувати стабільне почуття ідентичності. Це також вказує на те, що процес адаптації і формування ідентичності може бути більш виразним і успішним у випадках, коли прийомна родина виступає як чітка та стабільна система, у якій дитина може знайти підтримку та орієнтири для розвитку.

Неусвідомлений психологічний матеріал може мати деструктивний вплив на формування особистості дитини та життя прийомної сім'ї. Табування теми походження дитини та її минулого нерідко створює міф про «особливий» статус кровних батьків і необхідність спілкування з ними. Прийомні батьки часто уникають обговорення минулого дитини, виправдовуючи це такими переконаннями:

- «Дитина не хоче згадувати своїх батьків»;
- «Вона нічого не пам'ятає, тому й говорити нема про що»;
- «Краще не згадувати, щоб їй не було боляче»;
- «Не турбуйте дитину її минулим, все одно вона нічого не знає»;
- «Вони обожають своїх батьків, для них ті – святі»;
- «Дитина кричить на мене, але про маму-алкоголичку й слова поганого не скаже».

Описане вище явище вказує на те, що в спілкуванні зі своїми дітьми прийомні батьки використовують моделі ціннісного ставлення до сім'ї і батьківства, що їх носіями вони самі виступають. Адже прийомні діти, які не пройшли повноцінного ціннісного етапу соціалізації у своїх біологічних сім'ях, орієнтуються переважно на базові потреби, такі як вітальні (життєві) потреби і безпека. Це створює неспівпадіння між рівнем розуміння і цінностей, які сформувалися у біологічній родині, і очікуваннями, які прийомна родина має

щодо дитини. Такий дисонанс може призводити до труднощів у формуванні ставлення як у дорослих, так і в дітей, до їхнього минулого, а також ускладнювати психологічний клімат і процеси адаптації у прийомних сім'ях.

За результатами проведеного нами емпіричного дослідження було визначено особливості реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях— гармонійний тип сімейної ситуації та дисгармонійний тип.

За гармонійного впровадження родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях діти демонструють: обізнаність про своє ім'я, стать, вік та національність; наявність достатньої кількості соціальних контактів (друзів і значущих осіб); сформоване бачення майбутнього (професія, ідентичність, гендерні ролі); взаємозв'язок компонентів особистості: «Перспективне Я», «Соціальне Я», «Комунікативне Я», «Діяльнісне Я», «Фінансове Я», «Проблемне Я», «Рефлексивне Я», «Фізичне Я» та «Ситуативне Я»; здатність до соціальної взаємодії та емоційної близькості з дорослими, що піклуються про них; високий або середній рівень самооцінки та цілісність образу «Я».

У разі ж дисгармонійної реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях діти виявляють: недостатню обізнаність про своє ім'я, стать, вік і національність; обмежену кількість соціальних контактів (друзів і значущих осіб); відсутність сформованого бачення майбутнього (професія, ідентичність, гендерні ролі); слабкий взаємозв'язок компонентів особистості, таких як «Перспективне Я», «Соціальне Я», «Рефлексивне Я», «Комунікативне Я», «Діяльнісне Я», «Матеріальне Я», «Проблемне Я» та «Ситуативне Я»; низьку здатність до соціальної взаємодії та побудови стосунків із сімейним оточенням; труднощі з емоційною близькістю до дорослих, які піклуються про них; низьку самооцінку та фрагментарне сприйняття власного образу «Я» (рис. 2.4).

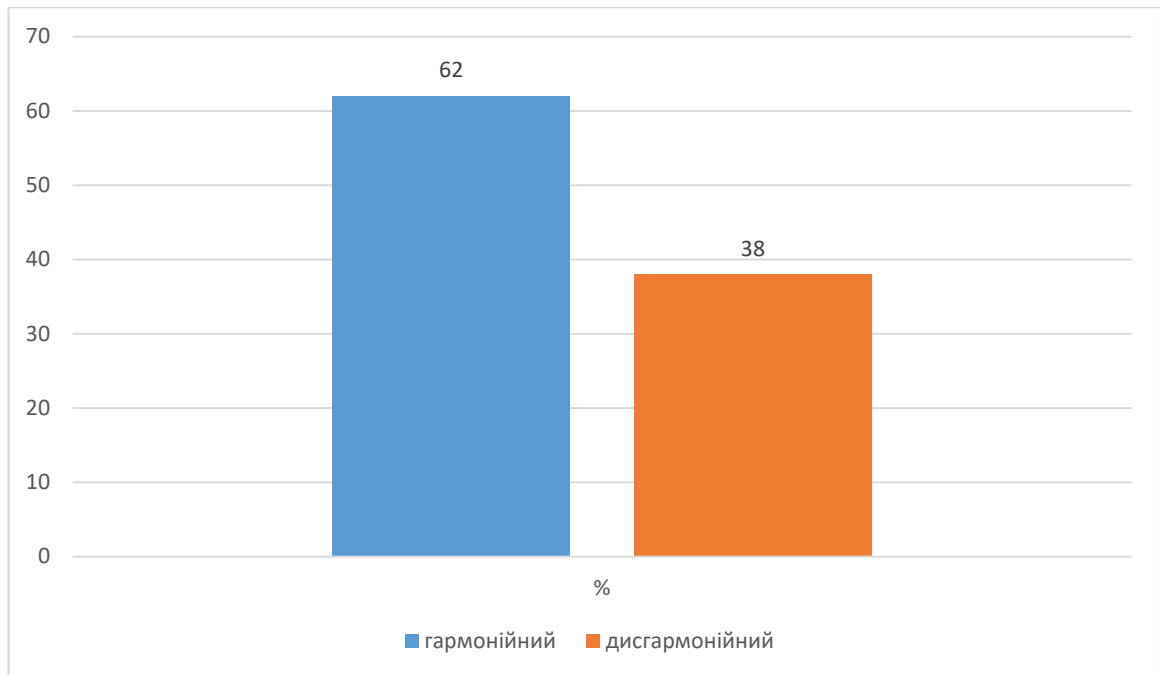

Рис. 2.4. Типи сімейних ситуацій у прийомних сім'ях, %

Результати даного емпіричного дослідження проявів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях значають, що з гармонійною реалізацією родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях було виявлено 62% дітей. А з дисгармонійною реалізацією родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях - 38% дітей, і вони є «групою ризику». За цим ховається невпевненість дитини в собі та її недостатня здатність до соціальних контактів та ще не сформоване уявлення про саму себе в майбутньому.

Підсумовуючи вищесказане, можемо стверджувати, що забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях для гармонійного розвитку дитини має дуже велике значення. Дисгармонійна сімейна ситуація помітно ускладнює процес адаптації прийомної дитини й може призвести до значних труднощів в її поведінці (агресивність, провокації, втеча або насильство). Результати зробленого дослідження доводять, що є необхідність в проведенні роботи щодо підвищення ефективності реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

Висновки до розділу 2

1. Для вивчення диференційованості ідентичності, соціального «Я» та фізичного «Я», діяльнісного «Я» та рефлексивного «Я» було використано методику «Хто Я». Самооцінка буда проанілізована завдяки методиці самооцінки Т. Дембо – С. Рубінштейн. Самоусвідомлення в системі сімейних взаємовідносин та розуміння свого місця в суспільстві (школа й однолітки) дав змогу нам зрозуміти тест Р. Жилия. Статевो-гендерне бачення самого себе й усвідомлення своїх тілесно-просторових меж визначили завдяки методиці «Автопортрет». Уявлення дитини щодо вибору її імені та її національної приналежності, вікової та статевої приналежності, а також сприйняття історії свого особистого життя, провідну діяльність та соціалізацію, «Я в майбутньому» було визначено на основі тесту «Стандартизоване інтерв'ю» (Т. Демірджі).

2. Емпірично були досліджені особливості психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях. Результати якісного та кількісного аналізів емпіричних даних показали нам, що 62% дітей-сиріт та тих дітей, що позбавлені батьківського піклування, знаходяться в гармонійній сімейній ситуації, й 38% дітей у дисгармонійній. Емпірично був виявлений вплив негативних психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях на дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування, як от зменшення показників адаптації. В таких дітей діагностувались зміни, які обумовлюють порушення у сприйнятті національності, території проживання й відчуття фізичного Я; був виявлений недостатній рівень усвідомленості себе та ін.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ТА НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ РОДИННО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ

3.1. Характеристика шляхів та напрямків підвищення ефективності реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях

Реалізація психологічних аспектів родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях базується на соціально-правових засадах захисту дітей, які регулюються нормативними актами та здійснюються через державний нагляд, соціальний супровід і контроль. Така робота передбачає активну взаємодію між прийомними батьками, соціальними працівниками та психологами, що вимагає високого рівня професійних компетентностей. Зокрема, ефективним визнано кооперативний стиль взаємодії, заснований на партнерстві та довірі, що сприяє адаптації дітей-сиріт та тих дітей, що позбавлені батьківського піклування, у нових родин. Прийомні сім'ї, як тимчасова форма влаштування, потребують підтримки унікальної життєвої історії дитини, що допомагає формувати її особисту ідентичність, на відміну від усиновлення, яке передбачає повну інтеграцію дитини в нову сім'ю та спільну історію. Психологічна підтримка залежить від віку дитини, терміну перебування у прийомній сім'ї, завдань влаштування та можливості підтримувати контакти з кривною родиною. Усе це має на меті гармонійний розвиток дитини, збереження її емоційної стабільності та успішну соціалізацію.

У питаннях забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, окрім дотримання нормативних меж, важливо враховувати системний підхід, який є основоположним в роботі із дітьми в контексті їх сімейних зв'язків. Досвід суспільно-психологічної роботи з дітьми та її наукове підґрунтя свідчать про те, що морально допомогти дитині не можна ефективно без глибокого аналізу сімейної системи та її підсистем, зокрема дитячо-батьківських взаємин. В психології виділяються два основні підходи до психокорекції таких взаємин, спрямовані на

забезпечення гармонійного функціонування родинно орієнтованого підходу: педагогічно-орієнтований і психотерапевтично-орієнтований. Педагогічно-орієнтований підхід увагу акцентує на профілактичній роботі, підвищенні виховного потенціалу та педагогічної культури прийомних батьків, що є необхідною умовою для реалізації психологічних аспектів родинно орієнтованого підходу. Натомість психотерапевтичний підхід спрямований на корекцію батьківського ставлення до своєї дитини, що сприяє створенню сприятливих психологічних умов у прийомній сім'ї в кінцевому результаті [35; 79a].

В своїх дослідженнях психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях Т. Яблонська наголошує, що корекція особистісних характеристик дитини будується на непрямому впливі, досягається через підвищення адекватності та гнучкості сприйняття дитини її прийомними батьками[73]. Вона акцентує увагу на тому, що протягом соціально-психологічного консультування треба обов'язково враховувати такі аспекти: індивідуальний, що пов'язаний із розвитком і характеристиками дитини, та системний, який стосується ролі цих питань у житті сім'ї та її динаміці. Індивідуальний підхід зосереджується на адаптації дитини, що включає роботу над ключовими проблемами, відреагування емоцій членами сім'ї, виявлення їхніх особистісних позицій, а також поглиблену роботу із власне дитиною для підтримки її розвитку та становлення. Використання ж системного підходу дозволяє розглядати індивідуальні проблеми як частину ширшого сімейного контексту, з'ясовуючи, яке значення має ситуація для сім'ї, які функції вона виконує та які зміни можуть відбутися внаслідок її вирішення.

При влаштуванні дитини-сироти або ж дитини, що була позбавлена батьківського піклування, в прийомну сім'ю, вона переходить до іншої сімейної структури, яка відрізняється за ціннісними орієнтирами, виховним потенціалом, ступенем безпеки, стабільності, фінансовим забезпеченням і можливостями для розвитку дитини. У цьому контексті психологічна робота з прийомними дітьми має зосереджуватися на таких напрямках: відновлення прихильності до дорослих і формування нових здорових емоційних зв'язків на свідомому рівні;

відтворення й структурування важливих життєвих подій у досвіді дитини; створення інтерсуб'єктного простору в прийомній родині, побудованого на спільних емоційних переживаннях.

На основі емпіричних досліджень розроблено тренінгову програму для забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу, яка враховує закономірності адаптації дитини, включаючи форми, види та процеси, із визначенням значущого дорослого як центральної фігури, яка підтримує безпеку дитини, забезпечує наступність у її адаптації й сприяє її особистісному становленню. Модель динамічна побудована на міжособистісній взаємодії між дитиною та важливою для неї людиною, якою часто стає один із прийомних батьків. Ця взаємодія сприяє формуванню прив'язаності, довіри, емпатії, саморозкриття, співпраці, а також фізичному й психологічному розвитку дитини. Модель демонструє, що прийомні батьки виконують роль носіїв формування ідентичностей дитини, і їхня трансляційна функція залежить від створення оптимальних умов для адаптації дитини в прийомній сім'ї.

Варто зауважити, що прийомні батьки повинні будувати стосунки зі своєю дитиною на основі глибокого розуміння її минулого досвіду та соціальної ситуації розвитку. Це вимагає подолання власних упереджень щодо її життєвого шляху та формування налаштованості передавати дитині позитивні аспекти її образу, будучи своєрідним «емпатійним дзеркалом», у якому вона зможе знайти себе й побачити перспективи свого майбутнього. Основними перешкодами для цього можуть стати поширені міфи про генетичне походження «вад» дитини, концепція «поклику крові» та можливість проєкції власних дитячих травм, які можуть формувати викривлене ставлення до історії дитини та її поведінкових проявів.

Прийомні батьки мають надавати дитині посилену турботу, немов вона була меншою, проводити рефлексивні діалоги та уважно реагувати на її зворотні сигнали. Це дасть змогу коригувати їхні власні підходи у спілкуванні й вихованні. Відкритість, щирість, емпатія та здатність до інтроспекції допомагають батькам емоційно прийняти дитину й створити спільний

інтерсуб'єктний простір, де можливий обмін емоціями та переживаннями без страху чи осуду. Саме тоді у дитини відновлюється відчуття суб'єктивної реальності й довіра до себе та здатність долати фруструючі стимули.

3.2. Оцінка ефективності запропонованих шляхів та напрямків підвищення ефективності реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях

Базуючись на теоретичні й емпірично підтверджені позиції, підходи до потреби забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, нами була розроблена спеціальну програму.

Організація роботи щодо забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях включала кілька основних складових: соціально-правову, що здійснювалася через завдання соцзахисту дитини при її влаштуванні в прийомну сім'ю та визначення рівня правової відповідальності біологічних батьків, сімейну, що передбачала психологічно-просвітницьку роботу із прийомними батьками щодо їх участі в житті дитини та узгодження бажаних результатів від її адаптації, а також індивідуальну складову, що включала безпосередню взаємодію із власне дитиною.

Робота із прийомними дітьми організовується так, щоби всі учасники були залучені в процес, з загальною координацією з боку соціального працівника, який відповідає за виконання завдань щодо захисту дитини в прийомній сім'ї в межах запропонованого методу ведення. Учасниками даного процесу є соцпрацівник, прийомні батьки, психолог й власне дитина.

Система впливу на психологічні аспекти родинно орієнтованого підходу включала: ведення випадків прийомних дітей; підвищення кваліфікації соціальних працівників; навчання психологів методам психодіагностики та корекції для роботи з прийомними дітьми; проведення групових занять для прийомних батьків щодо адаптації дітей.

Особлива увага приділялася особистісно-корегувальній роботі з дитиною в разі її запиту. Таким чином, робота щодо психологічних аспектів реалізації

родинно орієнтованого підходу має опосередкований і прямий вплив, спрямований на розвиток дитини через скоординовану співпрацю між усіма учасниками процесу: прийомними батьками, психологом та соціальним працівником.

Початок роботи щодо забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях ініціюється через запит соціального працівника або прийомних батьків та в себе включає декілька етапів:

1) збір інформації: щодо ситуації суспільного розвитку дитини у різноманітні періоди її життя (до та після влаштування її у прийомну родину), та діагностика рівнів адаптації прийомної дитини;

2) визначення особливостей впливу нормативних й ненормативних чинників дорослішання дитини на її розвиток (ризики, що пов'язані з питаннями росту, прихильності до дорослого, рівень деприваційних вражень, відповідність розвитку дитини її віковим нормативам) й у контексті забезпечення її адаптації;

3) виявлення інтегрованих показників відносно стану психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, як основи у створенні індивідуальної та комплексної програми розвиваючо-корегувальних впливів та способу їх надання у контексті запитів певної дитини;

4) спостереження за динамікою реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях після застосування програми.

Так, розробка програми для забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях була здійснена, спираючись на інтегровані показники впливу нормативних й ненормативних чинників соціальної ситуації розвитку дітей у контексті їх соціалізації.

У контексті опосередкованих впливів на забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях влучно буде використати наступний алгоритм роботи із прийомними батьками:

1) діагностика особистісного розвитку й аналіз отриманих даних, вт.ч. щодо соціалізації дитини;

2) інформація про попереднє життя дитини на базі соціальної історії задля виявлення ступеня ризиків впливу на соціалізацію дитини;

3) отримання інформації від прийомних батьків про їхнє ставлення до сім'ї з якої походить прийомна дитина та розуміння уявлень батьків про свою дитину та можливий вплив на неї її минулого;

4) ведення консультативної роботи з прийомною родиною з огляду на вплив умов проживання на соціалізацію дітей-сиріт у прийомній сім'ї; страхів впливу на дитину її минулого досвіду, та на її взаємовідносини з біологічними батьками та в прийомній сім'ї; методи роботи з історією дитини, як спосіб рефлексії й інтегрування її в теперішній досвід;

5) моніторинг динаміки соціалізації дитини на всьому періоді її проживання в прийомній сім'ї.

Важливою частиною роботи з психологічними аспектами родинно орієнтованого підходу є оцінка змін у сприйнятті прийомними батьками розвитку дитини до і після її влаштування в сім'ю. Ці зміни можуть бути зумовлені як об'єктивними факторами (деприваційні порушення, відхилення в розвитку дитини), так і суб'єктивними (особливості відновлення в умовах прийомної сім'ї). Оцінка таких трансформацій допомагає краще розуміти потреби дитини та розробляти ефективні стратегії підтримки.

Однією з основних труднощів цього процесу є обмежений доступ прийомних батьків до повної та достовірної інформації про ранні роки життя дитини, що може бути зумовлено втратою цієї інформації. Причиною цього є обмежена дієздатність біологічних батьків дитини через фізичні або психічні хвороби, залежності, асоціальний спосіб життя або навіть фізичну смерть. Іншою проблемою є поширення міфів і фантазій про дітей-сиріт, що може призвести до викривлення чи приховування правдивої інформації.

Практика роботи із прийомними сім'ями нам показує, що в процесі влаштування дитини стається перехід від однієї родинної системи до іншої, і такі системи можуть мати значні відмінності в ціннісних орієнтирах, виховному

потенціалі, здатності забезпечити безпеку і стабільність, а також у матеріальному забезпеченні й можливості задовольняти потреби дитини в розвитку.

Виходячи із зазначених вище особливостей, ми визначили такі напрямки роботи пореалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях: 1) створення нових емоційних зв'язків зі значущими дорослими - прийомними батьками; перегляд кількості значущих людей у житті дитини та визначення їх місця в актуальній для неї ситуації; побудова нових контактів на позитивній основі взаємодії; 2) створення безперервності важливих життєвих подій разом із дитиною і їх структурування, як єдиної історії, яка є основою для її соціалізації у просторі й часі; 3) використання терапевтичного підходу для забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

Методи забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, що пов'язані з працею із батьками, бувають прямі, і опосередковані. Прямі методи включають консультування, яке може здійснюватися через різні комунікаційні засоби, такі як Zoom, Skype, Viber, телефон, а також особисті зустрічі з прийомними батьками для обговорення питань, пов'язаних із забезпеченням психологічних аспектів реалізації цього підходу. Окрім того, важливим є проведення індивідуальних терапевтичних консультацій з прийомною дитиною, й сімейні консультації з прийомними батьками. Опосередкований вплив полягає в навчанні та консультуванні прийомних батьків та соціальних працівників для підвищення їхньої кваліфікації та ефективності у роботі з дітьми.

Методи роботи з дитиною в прийомній сім'ї такі: карта життя, книга життя/літопис життя чи родинний колаж, казки й історії, робота з дзеркалом, за допомогою ляльок програвання минулого, а також листи та щоденники. Оскільки результати емпіричного дослідження показали важливість поінформованості дитини про історію її життя і послідовність подій, що допомагають відчувати власне існування в часі й просторі, варто уточнити це

розуміння у прийомних батьків. Доцільно організувати фокус-групи з прийомними батьками для цього.

Дослідження може допомогти виявити конфліктні аспекти в упередженому ставленні прийомних батьків до розвитку їх дитини до моменту її влаштування в прийомну сім'ю. Це може включати неприйняття історії життя дитини або її спотворення, надмірно негативне трактування цієї історії, зменшення значущості прагнення дитини до контактів із біологічною родиною, а також негативне сприйняття поведінки дитини після її зустрічей або телефонних розмов з рідними. Іншою проблемою є неготовність обговорювати з дитиною її минуле та травми, що вона пережила (як фізичні, так і психологічні), та відсутність підтримки з боку батьків у пошуку адекватних способів захисту дитини від неналежної поведінки дорослих, яку вона пережила у біологічній родині. Це включає випадки насильства та зловживань, що стали причиною позбавлення батьківських прав та прилаштування дитини у систему державного захисту, а зокрема в прийомну сім'ю.

Дослідниками дійсно була підтверджена важливість інтеграції минулого життя дитини в її нинішній досвід, що є основою для формування здатності до близьких і довірливих стосунків. Це дозволяє дитині створювати зв'язок між власним минулим і теперішнім, а також знайти способи впоратися з травмами, що вона пережила. Однак прийомні батьки часто стикаються з труднощами в цьому процесі, зокрема через складнощі в розмовах про травми дитини без осуду або неприязні до тих, хто завдав їй болю. Батьки часто виражають осуд на адресу біологічних батьків, бажаючи покарати їх за те, що сталося, що ускладнює сам процес взаємодії з дитиною.

У відповідь на ці труднощі, часто виникає дисоціація, коли батьки рекомендують дитині «забути» неприємні моменти з її життя, подаючи їх як неіснуючі: «Це історія не про тебе». Такий підхід зазвичай не сприяє інтеграції минулого дитини, а лише посилює розрив між її переживаннями і теперішнім досвідом. Історія дитини залишається в її пам'яті як спогад без підтримки дорослого, без здатності віднайти нові, безпечні способи впоратися з тими ж самими труднощами, з якими вона стикається у дорослому житті. Інтеграція

травматичних подій в досвід дитини може стати можливим лише в умовах, коли прийомні батьки готові працювати з цією інформацією, відкрито і без осуду, надаючи дитині підтримку в пошуку більш здорових і результативних способів захисту, ніж ті, до яких дитина вдавалась у минулому. Згідно з рекомендаціями деяких авторів, важливо подавати правдиву інформацію, враховуючи вік дитини, без нав'язливих інтерпретацій та власних оцінок. Такий підхід дозволяє дитині краще усвідомити свій досвід і прийняти його частиною свого життєвого шляху, що в свою чергу сприяє її психічному та емоційному зростанню [40].

Програма тренінгу, орієнтована на забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях, повинна охоплювати такі ключові теми та методи, що допоможуть прийомним батькам краще зрозуміти своїх дітей і ефективно підтримувати їх адаптацію та розвиток. Ось можливий план для створення тренінгової програми: поняття «адаптація» та його значення в особистісному розвитку дитини; виявлення яким же чином історія дитини впливає на почуття та переживання свого «Я»; властивості адаптації на кожному із вікових етапів (від народження до повноліття); роль прийомних батьків у формуванні, у розвитку та забезпеченні соціалізації дітей-сиріт та тих дітей, що були позбавлені батьківського піклування; методики роботи з прийомними дітьми, кроки до забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

Структурний опис роботи поза забезпеченням психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, загальною тривалістю 3 години, представлено в додатку Б.

Мета тренінгу: допомога в усвідомленні прийомними батьками важливості забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

Завдання тренінгу:

1) розкриття змісту поняття «соціалізація» та етапи забезпечення соціалізації дитини в прийомній сім'ї й фактори, що впливають на її розвиток;

2) створення впевненості в актуальності інформації про минуле дитини в процесі її соціалізації;

3) визначення ролі прийомних батьків у процесі забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

За отриманими результатами повторно проведеного емпіричного дослідження ми визначили особливості реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях – гармонійний тип сімейної ситуації та дисгармонійний.

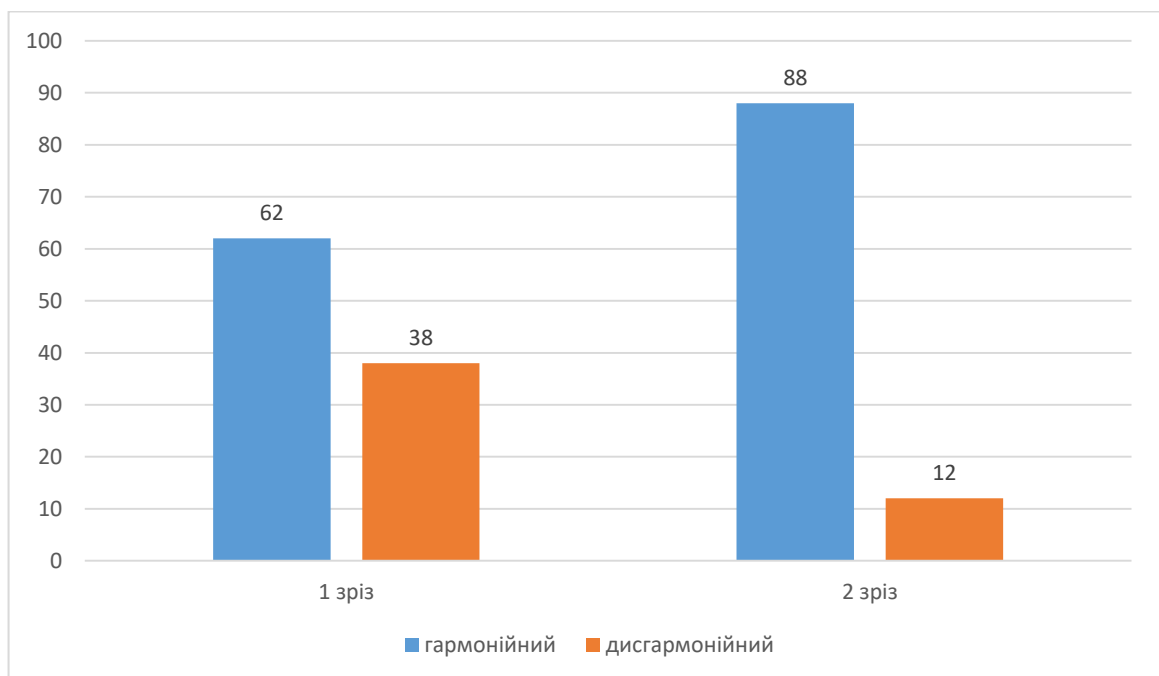

Рис. 3.1. Типи сімейних ситуацій в прийомних сім'ях, %

Результати проведеного повторно емпіричного дослідження проявів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях нам показали, що з гармонійною реалізацією родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях було виявлено 88% дітей (а було 62%). З дисгармонійною реалізацією родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях було виявлено 12% дітей (а було 38%). За цим ще й досі прихована невпевненість дитини та недостатня здатність до соціальних контактів, а також не сформоване ще уявлення про саму себе у майбутньому та ін.

Було доведено, що забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях має дуже важливе значення для гармонійного розвитку дитини. Гармонійна сімейна ситуація значно спрощує процес адаптації прийомної дитини в сім'ї та може призводити до зменшення негативних проявів в її поведінці. Отримані результати дослідження доводять нам, що проведення спеціальної роботи із підвищення ефективності реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях помітно підвищило рівень соціалізованості дітей та рівень обізнаності прийомних батьків з проблемами, що можуть виникати, а також здатність їх ефективно ввирішувати.

Отже, вихідні положення стосовно забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях наступні: робота має бути направлена на збереження та підтримку власної цілісності й індивідуальності, унікальності та нерозривності історії її життя, що є, як запорука її психологічного здоров'я; батьки мають знати особливості соціалізації своєї прийомної дитини, це буде сприяти формуванню в неї внутрішнього позитивного образу її «Я» й цілісного позитивного самоставлення.

Висновки до розділу 3

1. Було розроблене й апробоване психологічне забезпечення аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях. Програма реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях здійснювалась поетапно: включення фахівця в супровід прийомної сім'ї (для роботи із дитиною та її прийомними батьками); консультування батьків про особливості реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях, й використання різних методів роботи для відновлення цілісного сприйняття попереднього життєвого досвіду дитини й інтегрування подій та зменшення емоційних переживань, що пов'язані з минулим; проведення роботи з дитиною безпосередньо, з втіленням різних психотерапевтичних концепцій.

2. Результати проведеного повторно емпіричного дослідження проявів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях нам довели, що з гармонійною реалізацією родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях виявлені 88% дітей (а було 62%). З дисгармонійною реалізацією родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях виявлені 12% дітей (а було 38%). За цим досі стоїть невпевненість в собі та незначна здатність до соціальних контактів, а також несформоване уявлення про себе в майбутньому. Було доведено, що забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях має дуже важливе значення для того, щоб дитина гармонійно розвивалась. Гармонійна сімейна ситуація полегшує процес пристосування прийомної дитини в прийомній сім'ї та може призводити до зменшення негативних проявів в її поведінці.

ВИСНОВКИ

Проведене в магістерській роботі теоретичне й експериментальне обґрунтування психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях дало нам змогу стверджувати наступне.

1. Визначено поняття, сутність та значення сімейного виховання дитини та продемонстровано, що сімейне виховання є однією із найважливіших складових формування особистості дитини, бо саме у родині й закладаються основи її психологічного й емоційного, соціального й морального розвитку. Родина виступає першою соціальною інституцією, в якій дитина вчиться взаємодіяти із оточуючим світом, пізнає норми й цінності, формує власні переконання й життєві орієнтири. Її емоційний розвиток безпосередньо залежить від сімейного виховання. У родині дитина відчуває підтримку та безпеку, любов й турботу, що сприяє формуванню здорової самооцінки й впевненості у собі. Сім'я – це те, місцем, де дитина вперше зустрічається із моральними цінностями, нормами й правилами поведінки. Значення сімейного виховання являється надзвичайно важливим для дитини, бо саме родина – це є першай основна соціальна інституція, що визначає основи для її розвитку. Сім'я формує базові аспекти особистості та психологічного благополуччя, моральних й соціальних орієнтирів, а також відповідає за емоційну й фізичну стабільність дитини. Через виховання у родині дитина отримує не лише базові знання, а ще й навички взаємодії із навколишнім світом, а також закладає фундамент для майбутнього спілкування й соціалізації.

2. Виявлено особливості психосоціального розвитку дітей-сиріт й дітей, що позбавлені батьківського піклування. Діти-сироти, котрі вирости без біологічних батьків, стикаються із різноманітними психологічними труднощами, котрі суттєво ускладнюють процес їх адаптації у соціумі. Саме тому їх соціалізація потребує особливого підходу, уваги та підтримки із боку дорослих й соціальних інститутів. Одна з основних психологічних проблем дітей-сиріт - це порушення чи відсутність стабільної емоційної прив'язаності. Батьківська фігура посідає ключове місце у розвитку в дитини почуття безпеки та впевненості в собі й емоційної стабільності. Втрата батьків чи перебування в умовах інтернатних закладів призводить до проблем в розвитку здатності до побудови емоційних зв'язків із іншими людьми. Діти, котрі не мали стабільних й емоційно позитивних зв'язків із близькими людьми у ранньому віці, досить часто мають труднощі у встановленні довіри та виявленні прив'язаності до нових опікунів або вихователів. Це в свою чергу призводить до їх соціальної ізоляції, стресу, тривожності й депресії. Підтримка емоційної стабільності та відновлення довіри до інших людей, розвиток здорових соціальних навичок й адаптація до нових умов життя являється важливими аспектами успішної соціалізації дітей-сиріт, що забезпечить їх нормальне функціонування у суспільстві.

3. Описано соціально-психологічні чинники реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях та виявлено, що діти-сироти можуть стикатись із труднощами в визначенні своїх ролей в новому соціальному середовищі, наприклад, в прийомних сім'ях чи у соціальних групах поза інтернатами. Без чіткої родинної ролі й стабільної ідентичності вони можуть почуватись загубленими чи неприємно ставитись до нових людей, із якими вони стикаються. Їм досить важко вибудовувати здорові міжособистісні стосунки, бов них відсутній попередній досвід належних соціальних зв'язків. Соціалізація дітей-сиріт вимагає від інших комплексного підходу, який в себе включає активну участь соціальних працівників, вихователів та психологів, а також прийомних батьків. Важливим є створення стабільного і підтримуючого середовища, яке би дозволило дітям відновити свою емоційну рівновагу та

набути необхідних соціальних навичок й зміцнити свою самооцінку. Програми реабілітації й психологічної підтримки, що направлені на роботу із емоційними й психологічними травмами, необхідні для нормалізації стану таких дітей.

4. Емпірично досліджені психологічні особливості реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях. Результати якісного та кількісного аналізу емпіричних даних вказують на те, що 62% дітей-сиріт і тих дітей, що були позбавлені батьківського піклування, знаходяться в гармонійній сімейній ситуації, а 38% дітей у дисгармонійній. Емпірично був виявлений вплив негативних психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях на дітей-сиріт й на дітей, що були позбавлені батьківського піклування, як от зменшення показників адаптації. В дітей діагностують зміни, що обумовлюють порушення у сприйнятті національності, території проживання та відчуття свого фізичного «Я»; був виявлений недостатній рівень усвідомленості себе (через порушення прийняття реальності й відсутності ролі важливого дорослого, який зможе допомогти такій дитині пережити та усвідомити події з минулого) та ін.

5. Запропоновані, обґрунтовані й апробовані шляхи й напрямки підвищення ефективності реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях. Зростання ефективності реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях є важливою складовою роботи із дітьми, які залишились без батьківського піклування, й вимагає комплексного підходу й системної підтримки. Одним з основних шляхів являється забезпечення належної підготовки для прийомних батьків. Це в себе включає навчальні програми, тренінги й курси для опікунів, де вони отримують знання про психологію дітей, котрі пережили травму, техніки ефективного виховання й комунікації, а також методи вирішення конфліктів в родинних стосунках. Важливе також створення професійних психотерапевтичних та соціальних супроводів для прийомних сімей, що допомагають адаптуватись дітям до нової родини й забезпечують підтримку батькам в складних ситуаціях. Важливе також залучення до процесу підтримки дитини не лише батьків, а й інших родичів, що сприяє розвитку більш тісних й гармонійних зв'язків в родині.

Встановлення постійного контакту із психологами, соціальними працівниками та педагогами, дозволяє коригувати процес адаптації дітей та підтримувати родину у її зусиллях.

Результати проведеного повторно емпіричного дослідження проявів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях продемонстрували, що з гармонійною реалізацією родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях виявлено 88% дітей (а було 62%), а з дисгармонійною реалізацією родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях виявлено 12% дітей (а було 38%). За цим усе ще стоїть невпевненість дитини в собі та її недостатня здатність до соціальних контактів, несформоване уявлення про саму себе в майбутньому й ін. Проте доведено, що забезпечення психологічних аспектів реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях має дуже велике значення для гармонійного розвитку дитини. Гармонійна сімейна ситуація значно спрощує процес пристосування прийомної дитини в сім'ї та може призводити до зменшення негативних проявів в її поведінці.

Перспективи дослідження вбачаємо в підготовці фахівців до реалізації родинно орієнтованого підходу в прийомних сім'ях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андріїв В. В. Особливості призначення соціальної допомоги на дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 37. Одеса: Юридична література, 2008. С. 94-101.
2. Бадора С. Теорія і практика опікунства в Польщі. Івано-Франківськ : Плай, 2018. 252 с.
3. Балл Г. Поняття адаптації та його значення для психології особистості. *Психологія*. 1989. №1. С. 92–100.
4. Бевз Г. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри : монографія. Київ : Слово, 2010. 352 с.
5. Белавіна Т. І. Соціальна дезадаптація : чинники та умови. Київ : ППНВ, 2004. 140 с.
6. Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання. *Психологія*. К., 2009. Вип. 2 (5). С. 92-95.
7. Бондаренко Т.В Вплив значущих ідентифікацій на розвиток адаптації прийомної дитини. *Наука і освіта*. Одеса, 2012. №10. С. 38–41.
8. Бондаренко Т.В. Феномен адаптації та індикатори її формування у дитячому віці. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2010. Т. XII., ч.1 С. 56–63.

9. Борисова В. І. Форми соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавленим батьківського піклування, до самостійного життя. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII наук.-практ. конф. (Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 16.
10. Булах І. Є. Соціальна обумовленість процесу адаптації та її етапи. *Соціальна педагогіка і адаптивність особистості*. Суми, 2004. С. 94-101.
11. Васильєв Г. І. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання в вузах МВС : дис. ... канд. пед. наук. Одеса, 2017. 224 с.
12. Верещагін В.Ю. Філософські проблеми теорії адаптації особистості. Харків, 1988. 164 с.
13. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О. Балакірєва, О. Яременко, Н. Дудар та ін. Київ : УІСД, 2010. Кн. 1. 134 с.
14. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
15. Галус О. М. Жити по-новому: проблема адаптації та її педагогічні основи. *Гуманітарні науки*. 2014. № 2. С. 46–52.
16. Георгієвський О. Б. Еволюція адаптації : історико-методологічні нариси. Харків : Наука, 1989. 189 с.
- 16а. Гірняк А.Н., Сінькевич І.В. Психологічні особливості соціальної взаємодії та адаптації дітей-сиріт й дітей позбавлених батьківського піклування у ЗВО України. *Children's rights protection from legal, pedagogical and psychological perspective* : monograph /red. J. Mrozek, O. Homotiuk, O. Koval. Olsztyn 2021, Publisher: Centre for Eastern Europe Research UWM in Olsztyn, ISBN 978-83-61605-55-3. Р. 11-25.
17. Глинянська Н. Із досвіду роботи психолога з професійної та психологічної адаптації студентів. *Рідна школа*. 2006. № 11. С. 60– 61.
18. Голубєва І. Є. Дитячі будинки сімейного типу як осередок демопроцесу. *Демографічні дослідження*. Київ : НАН України, Ін-т економіки, 2022. Вип. 24. С. 276-288.

- 19.Гошовська Д.Т., Гошовський Я.О. Поведінкові стратегії депривованої дитини в контексті втраченого родиногенезу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 1(36). С. 14-18.
- 20.Дейна В. Діти, позбавлені батьківського піклування, як феномен соціального сирітства. *Соціальна педагогіка : теорія і практика*. 2013. №11. С. 33-37.
- 21.Демірджі Т. Аналіз психологічної діяльності з забезпечення адаптації дитини в умовах замінної сім'ї. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. №4 (47). С. 41–45.
- 22.Демірджі ТВ. Розвиток ідентичності прийомної дитини : практика психологічної допомоги.*ScienceandEducation a NewDimension*. Philology, IV(42), Issue: 87, 2016. P. 58–60.
- 23.Дитина в прийомній сім'ї: нотатки психолога / за ред. Г.М. Бевза, І.В. Пеші та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2011. 184 с.
- 24.Дитина у сучасному соціопросторі : навч.посіб. / за ред. Т.О. Піроженко. Київ ; Кіровоград : Імекс, 2014. 272 с.
- 25.Дитинство в Україні : права, гарантії, захист : збірник документів. Київ : Столиця, 2018. Ч. 1. 248 с.
- 26.Долинська Л. В. Ідентифікація з батьками як механізм формування образу майбутньої сім'ї. *Психологія : збірник наукових праць НПУ ім. М. Драгоманова*. Вип. 2 (9). Ч. 1. 2010. С. 156–161.
- 27.Зверєва І. Д. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.
- 28.Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
- 29.Кальченко Л. В. Педагогічні умови соціального захисту бездоглядних дітей у притулках для неповнолітніх : дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2014. 216 с.
- 30.Кармадонова Т. М. Адаптаційні процеси соціалізації особистості в навчальному процесі. *Вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. №3. С. 29-33.

31. Качан Л. Від притулків для знайд – до прийомної сім'ї. *Соціальний захист*. 2018. № 2. С. 11-12.
32. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 400 с.
33. Клименко І. Деструктивна поведінка : медико-біологічні фактори дезадаптації. *Психолог*. 2012. Січень, № 2 (482). С. 41–43.
34. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.
35. Конвенція ООН з прав дитини : шляхи практичного застосування : метод. реком. / упоряд. Г.М. Лактіонова. Київ : Наук, світ, 2011. 37 с.
36. Корольчук М. С. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності. *Вісник* : зб. наук. статей Київського міжнародного університету. Серія: Педагогічні науки. Психологічні науки. Київ : Правові джерела, 2002. Вип. 2. С. 19–211.
37. Кравченко Т. В. Сім'я як середовище соціалізації дитини. *Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 17 трав. 2012 р. Київ, 2012. С. 16-18.
38. Кримчак Л. Ю. Проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт до майбутньої життєдіяльності. *Вісник ДНУ*. Педагогіка і психологія. 2001. №7. С. 122-125.
39. Лактіонова Г.М., Шипіленко Є.С., Братусь І.В. Інноваційні форми опіки дітей : міжнародний і національний досвід. Київ : Наук, світ, 2001. 61 с.
40. Литвиненко О. Д. Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу сучасної молоді : монографія. Сєвєродонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2018. 302 с.
41. Лук'яненко Н. М. Гармонійне виховання дитини у прийомній сім'ї. *Актуальні проблеми психології*. 2010. Т. 1. Вип. 27. – С. 131–137.
42. Макаревич О. П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях : монографія. Київ : Оріяни, 2011. 223 с.

- 43.Манохіна І. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Дніпропетровськ : Дніпро-петровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.
- 44.Мачинський О. В. До проблеми адаптації особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. №7. С. 28-30.
- 45.Мельничук Т І. Ставлення батьків та дітей у сім'ях усиновителів / удочерителів до «таємниці» некрівного походження прийнятої в сім'ю дитини. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 25. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. С. 255-267.
- 46.Методичний посібник по проведенню тренінг-курсу для соціальних працівників з питань підбору, підготовки та соціального супроводу прийомних батьків : посібник / О.О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. Київ : УІСД, 2010. 128 с.
- 47.Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо підготовки прийомних батьків / Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, Н. В. Салабай, І. В. Пеша, Г. М. Бевз. Київ : Студцентр, 2018. 128 с.
- 48.Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н.М. Комарова, Г.М. Бевз, Л.С. Волинець та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2009. 103 с.
- 49.Наша сім'я : методичні рекомендації прийомним батькам / Н. Комарова, Г. Бевз, Л. Волинець, З. Зайцева та ін. Київ : Світ, 2009. 80 с.
- 50.Овсянецька Л. Соціальна адаптація особистості у світлі психологічних теорій. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. Костюка*. ТVІІІ, вип. 2. Київ, 2006. С. 206–211.
- 51.Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Київ : Логос, 2017. 162 с.
- 52.Пилат Н. Соціальна ідентичність особистості в контексті проблеми соціальної адаптації. *Психологічні студії Львівського університету: збірник наукових праць*. Львів, 2014. С. 279–284.

- 53.Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів : навчально-методичний посібник / за ред. І. Д. Зверєвої. Київ : [б.в.], 2011. 760 с.
- 54.Положення про дитячий будинок сімейного типу : затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 року.URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-94-%D0%BF#Text>.
- 55.Прийомна сім'я : методика створення і соціального супроводу : науково-методичний посібник / Г. М. Бевз, В. О. Кузьмінський, О. І. Нескучаєва та ін. Київ : Центр стратегічної підтримки, 2013. 92 с.
- 56.Прийомна сім'я: оцінка ефективності опіки (методичні рекомендації для соціальних працівників) / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л.С. Волинець та ін. Київ : УІСД, 2020. 78 с.
- 57.Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 р. № 2342.URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
- 58.Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402–III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
- 59.Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко та ін. Київ : ЛОГОС, 2015. 207 с.
- 60.Психологічна енциклопедія : посібник / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
- 61.Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : навч. посіб. / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, А.Ф. Косенко, Т.І. Кочергіна. Київ : Інкос, 2016. 272 с.
- 62.Психологія сім'ї : навч. посіб. /за ред. В. М. Поліщука. Суми : Університетська книга, 2008. 282 с.
- 63.Радчук Г. К., Тіунова О. В. Сімейне виховання : освітній тренінг для батьків : навч.-метод. посіб. Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2008. 119 с.

- 64.Ревасевич І. Психологічні концепції адаптації особистості у системному теоретичному обґрунтуванні. *Психологія і суспільство*. 2001. №4. С. 16-40.
- 65.Ревасевич І. С. Психологічні інваріанти особистісної адаптованості школярів. *Психологія і суспільство*. 2007. Спец. вип. С. 109-127.
- 66.Розум С. І. Психологія соціалізації і соціальної адаптації людини. Харків : Ранок, 2007. 365 с.
- 67.Сабанадзе І. О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2007. 20 с.
68. Сімейний кодекс України : Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
- 69.Скрипник В. Особливості перебігу соціально-психологічної адаптації особистості. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 87–93.
- 70.Соціальна робота в Україні : теорія та практика : посібник : у 2–х ч. / за ред. А.Я. Ходорчук. Київ : УДЦССМ, 2011. Ч. 1. 174 с.
- 71.Соціальна робота : технологічний аспект : навч. посіб. / за ред. А.Й. Капської. Київ : Центр навч. літ., 2014. 484 с.
- 72.Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї : соціальний супровід : навч.-метод. посіб. / Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2016. 127 с.
- 73.Соціальні служби – родині : розвиток нових підходів в Україні / за ред. І.М. Григи, Т.В. Семигіної. Київ : Левіс, 2013. 126 с.
- 74.Соціально-психологічна профілактика порушень адаптації молоді до повсякденного стресу : метод. реком. / за ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2010. 84 с.
- 75.Стасюк Г. Охорона прав дітей, позбавлених батьківського піклування. *Право України*. 2013. № 2. С. 108-111.
- 76.Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу : навч.-метод. комплекс / за ред. Г Лактіонової, Ж. Петрочко. Київ : Наук. світ, 2016. 270 с.

- 77.Терещенко Психологічні особливості становлення образу сім'ї у дітей шкільного віку : автореф. дис. ...канд. психол. наук. Київ, 2013. 20 с.
- 78.Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2012. 132 с.
- 79.Українська психологічна термінологія : словник-довідник / С.І. Болтівець, Н. В. Слободяник, М.-Л. А. Чепа, Н. В. Чепелева. Київ : Інформаційно-аналітичне агенство, 2010. 302 с.
- 79а. Фурман А.В., Гірняк А.Н. Психологічне узмістовлення взаємообміну у контексті соціальної взаємодії. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 20-21 квіт. 2018 р. Тернопіль : Економічна думка, 2018. С. 333–336.
- 80.Циба В. Т. Системна соціальна психологія: навч. посіб.Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 328 с.
- 81.Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. Харитонова Є. О., Калітенко О. М. Харків : Одісей, 2014. 856 с.
- 82.Цимбалюк І. М. Психологічне консультування та корекція. Київ : Професіонал, 2009. 544 с.
- 83.Чи зійдуться наші долі. Реінтеграція батьків і дітей: перші кроки до усвідомлення проблеми / Л. С. Волинець, Т. М. Говорун та ін. Київ : Видавництво, 2012. 104 с.
- 84.Яблонська Т.М., Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 444 с.
- 85.Яценко Т. Теорія і практика групової психокорекції : активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методики діагностичного обстеження реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях *Анкета «Стандартизоване інтерв'ю»*

Інтерв'ю з дитиною:

Привіт! Як Тебе звати?

1. Ти Хлопець чи Дівчина?

2. Хто дав тобі твоє ім'я (підкресли потрібне та напиши його ім'я)

Тато, мама, брат/сестра, бабуся/дідусь, тьотя/дядя

3. Скільки тобі років?

4. Хто ти за національністю?

5. Де ти народився/народилась:

А) село б) місто

А) багатоповерховий будинок б) приватний будинок

6. Зараз ти живеш

А) село б) місто

А) багатоповерховий будинок б) приватний будинок

7. Між місцем де ти живеш зараз і місцем, де жив раніше:

А) далеко

Б) не дуже далеко

В) близько

Г) немає відстані (я живу і народився у тому самому місті)

8. Що тобі найбільше запам'яталось там де ти жив\ жила раніше
9. З ким із своїх рідних ти спілкуєшся?
10. Чи хочеш ти спілкуватися з рідними, якщо так, то з ким?
11. Що ти найбільше любиш робити:
 - Читати
 - Навчатися
 - Грати
 - Малювати
 - Нічого не робити
10. Чи знаєш ти у що граються хлопці, якщо так, то напиши
11. Чи знаєш ти у що граються дівчата якщо так, то напиши
12. У що любиш гратися ти
13. Коли виростеш, ким ти будеш? Де будеш працювати?
14. Коли виростеш, на кого будеш схожий?
15. Всі дорослі жінки, які вони?
 - ☐ Що вони роблять?
 - ☐ Як виглядають?
 - ☐ З ким спілкуються?
16. Всі дорослі чоловіки, які вони?
 - ☐ Що роблять?
 - ☐ Як виглядають?
 - ☐ З ким спілкуються?
17. На кого з важливих для тебе дорослих, ти хочеш бути схожий?

Додаток Б

Короткий зміст програми групових занять «Психологічні аспекти реалізації родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях»

Тема. Реалізація родинно орієнтованого підходу у прийомних сім'ях.

Поняття ідентичності та її значення у нашому житті. Яким чином історія дитини впливає на відчуття власного «Я». Розвиток ідентичності дитини на кожному з вікових етапів (від народження до повноліття). Роль прийомних батьків, батьків-вихователів у забезпеченні адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Методики роботи з дітьми з забезпечення їх адаптації у прийомній сім'ї (сімейний колаж, казка, книга життя, дерево тощо).

Хід заняття

1. Вправа «Хто Я?»

Мета: дати учасникам практичний досвід визначення власної ідентичності.

Час проведення: 20 хвилин.

Необхідні матеріали: листи А 4 та ручки для кожного учасника.

Тренер пропонує учасникам протягом 10 хвилин на аркушах формату А4 написати у стовпчик відповідь на запитання «Хто Я?». Кількість відповідей є необмеженою, але бажано – не менше 10 визначень себе.

Після цього учасникам пропонується обговорити дану вправу в колі по черзі та за бажанням. Запитання для обговорення:

Чи легко було виконати завдання?

Чи виникали якісь труднощі і з чим вони пов'язані?

Як Ви вважаєте, що з цієї вправи ми можемо зрозуміти про себе?

Звідки Ви знаєте відповідь на це запитання?

До уваги тренера! Під час проведення вправи умовою є індивідуальна робота кожного учасника та його зосередженість на власному завданні.

Під час обговорення результатів роботи в групі тренер повинен проявити толерантне ставлення до кожного, не зважаючи на отримані відповіді. У групі необхідно створити атмосферу позитивного сприйняття учасниками відповідей інших та наголосити на індивідуальності кожного.

Як висновок, пропонується зробити акцент на тому що є спільного у відповідях учасників та що є унікального, неповторного у кожній з них.

2. Інформаційне повідомлення «Поняття адаптації та її значення у нашому житті». Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо поняття адаптації та її важливості у розвитку дитини.

Час проведення: 15 хвилин

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентаціями.

Тренер надає інформації щодо поняття «адаптація» та її важливості у формуванні особистості дитини.

3. Мозковий штурм «Відчуття дитиною себе на основі її минулого»

Мета: надати учасникам інформацію та допомогти усвідомити важливі складові та фактори, які впливають на уявлення дитини про себе.

Час проведення: 15 хвилин

Необхідні матеріали: аркуші блокноту фліпчарту, маркери

Тренер пропонує учасникам методом відповідей по черзі визначити: «Яка інформація (досвід) дозволяє дитині сформулювати уявлення про себе?»

Відповіді записуються на аркуші блокноту фліпчарту.

Інформація для тренера! У разі, якщо даний список викличе труднощі у заповненні пропонується звернутися до власного досвіду учасників (наприклад: «Яка інформація допомогла Вам сформулювати уявлення про себе?») та використати орієнтовний мінімальний перелік, запропонований нижче.

Мінімальний перелік, який має бути відображений на фліпчарті:

- Ім'я, прізвище.
- Стать.
- Вік.
- Зовнішність.
- Звички.
- Характер.
- Фізичний стан (здоров'я).
- Національність (традиції пов'язані з приналежністю до етнічної групи).
- Місце народження та місце проживання.
- Вміння, вподобання, інтереси.
- Історія змін та розвитку (фотографії тощо).
- Кривні батьки та родичі.
- Друзі, сусіди.

Запитання для обговорення:

Що з цієї інформації нам відомо про дитину?

Що не відомо, але ми намагаємось зібрати інформацію?

Що не відомо і ми не намагаємось з'ясувати?

4. Робота в групах «Сімейні таємниці»

Мета: сформувати у учасників переконання щодо важливості інформації про життєву історію дитини та важливих для неї людей, як основу адаптації.

Час проведення: 20 хвилин

Необхідні матеріали: аркуші блокноту фліпчарту, маркери.

Тренер пропонує обговорити в групах наступні питання:

Чи може дитина сформувати уявлення про себе, якщо історія з її життя є неповною?

До чого призводять таємниці у сім'ї?

Як відчуває себе при цьому дитина?

5. Інформаційне повідомлення «Адаптація дитини на кожному з вікових етапів».

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо адаптації дитини в нормі на кожному з вікових етапів.

Час проведення: 50 хвилин

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентаціями.

Тренер надає інформацію учасникам у вигляді слайдової презентації.

Запитання для обговорення:

Що дає нам отримана інформація?

Чи спостерігаєте Ви якісь із проявів дезадаптації у дітей, які виховуються в Вашій сім'ї?

Якщо якісь з проявів не спостерігаються, то з чим, на Вашу думку це може бути пов'язано?

6. Робота в групах. «Як допомогти дитині адаптуватися?»

Мета: надати батькам знання про методи допомоги дитині щодо її адаптації. Час проведення: 40 хвилин

Необхідні матеріали: аркуші блокноту фліпчарту, маркери.

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в три групи та на аркушах фліпчарту, використовуючи отриману інформацію, написати наступне:

«Як ми будемо допомагати дитині формувати власну ідентичність?»

Після роботи, кожна з груп презентує напрацьовані матеріали, учасники обговорюють результати в загальному колі.

7. Інформаційне повідомлення «Методи допомоги дитині-сироті щодо позитивного сприйняття себе»

Мета: надати батькам інформацію про можливі методи допомоги дитині щодо позитивного сприйняття себе.

Час проведення: 20 хвилин

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентаціями.

Тренер надає інформацію учасникам у вигляді слайдової презентації.

Підведення підсумків.

Мета: отримати зворотній зв'язок від учасників щодо заданої теми.

Час проведення: 30 хвилин

Необхідні матеріали: аркуші блокноту фліпчарту, маркери.

Учасники по черзі висловлюються щодо практичної користі отриманої інформації для роботи з дитиною в умовах прийомної сім'ї.

Тема. Що таке адаптація і чому важливо про неї знати?

Мета: пояснити дітям зміст поняття «адаптація»; розвивати вміння бачити перспективу свого перебування у прийомній сім'ї.

Хід заняття

Організаційна частина.

На початку заняття соціальний педагог знайомить дітей-сиріт з метою заняття, а потім проводить вправу «Людина».

Актуалізація знань.

Вправа «Людина».

Кожна дитина отримує аркуш кольорового паперу А-4. Необхідно скласти цей аркуш вертикально навпіл, а потім без ножиць, тільки руками, «вирізати» силует людини.

До уваги соціального педагога: для використання вправи «Людина» краще підготувати аркуші різних кольорів.

Після цього кожна дитина пише на паперовому силуеті людини свою мрію, захоплення, книгу, улюблену страву та місце відпочинку, розташовуючи таким чином, як показано на малюнку.

На наступному етапі діти підводяться зі своїх місць і, підходячи один до одного, мають знайти й записати на відповідних частинах паперовому силуеті людини імена тих дітей, з якими у них співпала одна або кілька позицій.

Після виконання завдання, діти повертаються на свої місця і соціальний педагог проводить коротке обговорення.

Запитання для обговорення:

- У кого із вас співпали всі позиції?
- У кого співпала одна позиція?
- У кого співпало декілька позицій?
- Чи є учасники, в яких не співпала жодна з позицій?
- Про що говорять відмінності?

Соціальний педагог дає короткий коментар: *«Наші відмінності свідчать про те, що ми різні. Таким чином, вони підкреслюють нашу індивідуальність».*

Далі дітям пропонується розмістити паперовий силует людини на великому аркуші паперу та відповісти на наступні питання:

- Що нагадує вам ця картина? (сім'ю тощо)
- Що допомагає вам, не зважаючи на ваші відмінності успішно існувати в злагоді з оточуючими? (вміння пристосуватися та запобігати конфліктам; розуміння іншого; наявність попередніх знань тощо).

Усвідомлення змісту теми.

Інтерактивна гра «Як ви думаєте?».

На початку вправи соціальний педагог зазначає, що слово «адаптація» більшість із дітей чула вже не раз. Соціальний педагог запитує в них, чи замислювались вони, що означає це слово.

Далі соціальний педагог пропонує дітям продовжити незакінчене речення: «Адаптація – це ...» і записує відповіді на дошці.

<...Соціальний педагог зазначає, що можна виділити три найбільш поширених значення поняття «адаптація» ...>:

Далі соціальний педагог об'єднує дітей в групи з 5 осіб, роздає набори карток, на яких зображені три колонки:

У ДЕЯКИХ ВИПАДКАХ

У БІЛЬШОСТІ ВИПАДКІВ

ЗАВЖДИ

Потім психолог дає завдання: *«Спочатку прочитайте те, що написано на картках, і покладіть кожну в ту колонку на листі, де, як ви вважаєте, вона повинна знаходитися. Наприклад, на одній з ваших карток написано: «Не можна запізнюватися на заняття». Якщо ви вважаєте, що заборона діє ЗАВЖДИ, покладіть картку в цю колонку. Якщо ви вважаєте, що це правильно У БІЛЬШОСТІ ВИПАДКІВ, покладіть її у середню колонку. Якщо вважаєте, що ця заборона діє тільки У ДЕЯКИХ ВИПАДКАХ, покладіть її на крайнє поле».*

На наступному етапі *«Підготуйте аргументи, чому саме в цій колонці, на вашу думку, повинна бути розміщена картка».*

По закінченню роботи групи презентують свої напрацювання.

Після презентації соціальний педагог пояснює, що картки на центральному полі описують дотримання тих вимог, яких, на думку дітей, повинні дотримуватися усі люди, незалежно від статі, віку, року навчання, соціального стану (сироти, діти із сімей), тобто за будь-яких обставин. Соціальний педагог звертає увагу на те, що перелік рис, складений ними, схожий на вимоги до будь-якої нормальної людини.

Рефлексія: Підведення підсумків.

Психолог запитує дітей:

- Про що ви дізналися під час заняття?

- Чого ви навчилися коли виконували вправи?

Якщо дозволяє час можна провести вправу «Питання – відповіді».

Вправа «Питання – відповіді»

Що таке «адаптація до навчання»?

Чому ми повинні про неї знати?

Що мається на увазі, коли говорять, що дитина адаптована?

Що потрібно для того, щоб ви адаптувалися до умов в сім'ї?

Від кого залежить результат вашої адаптації в сім'ї?

Індивідуальна самотійна робота: розробка дітьми власного бейджу.